

Tomasz Osiński

Gmina dominialna na terenie obwodu (powiatu) zamojskiego w latach 1815-1864

Przelom wieków XVIII i XIX przyniósł zmianę statusu wsi, która do tej pory nie była traktowana jako jednostka ogólnego podziału administracyjnego, ponieważ ściśle zależna od właściciela, rządzona według ustalonych przez niego zasad, stanowiła „zindywidualizowaną społeczność lokalną”¹. Na skutek rosnących potrzeb skarbowych państwo rozpoczęło politykę szerokiego ingerowania w życie gospodarcze i społeczne. Obejmowanie zasięgiem działania różnorodnych sfer życia pociągnęło za sobą rozbudowę aparatu urzędniczego i terenowych struktur organizacyjnych. Decydującym o charakterze gminy wiejskiej na obszarze późniejszego Królestwa Polskiego aktem był dekret Fryderyka Augusta z 23 lutego 1809 r. Pisząc o znaczeniu tego aktu T. Mencil podkreślał, że „powoływał wprawdzie tylko organizację tymczasową, ale przesądził on o ustroju gminy wiejskiej nie tylko do końca istnienia Księstwa Warszawskiego, ale na okres prawie 60 lat do uwłaszczenia wsi w Królestwie Polskim”². Akt ten stawiał na czele gminy dziedzica, a jej obszar utożsamiał z obszarem dóbr ziemskich. Przewidywał ponadto powołanie organów kontrolujących działalność wójta w postaci rad wiejskich, jednak krótszy był żywot Księstwa Warszawskiego niż proces ich formowania.

Okres konstytucyjny Królestwa nie przyniósł zasadniczych zmian. Szlachta nie pozwoliła wydrzeć sobie rekompensaty, za przyznanie chłopom wolności osobistej, w postaci prawa do urzędu wójta, który posiadał liczne możliwości, aby utrzymać w

¹ H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 2001, s. 42.

² T. Mencil, *Gmina wiejska w Księstwie Warszawskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 36/1984, z. 1, s. 53.

posłuszeństwie wieś. Do powstania listopadowego władze hołdowały polityce nieingerencji w relacje wójta z mieszkańcami gminy. Po powstaniu w wyniku rozwoju gospodarczego i kapitalistycznych przeobrażeń ustroju rolnego nastąpił wzrost zainteresowania ziemiaństwa organizacją gminy. Powstało wiele projektów nowej organizacji dopuszczających pewne formy samorządu, ze wspólnym mianownikiem w postaci szlacheckiej dominacji³.

Problematyka organizacji i funkcjonowania gminy dominialnej w latach 1815-1864 była zawsze obecna w historiografii. Traktowana jako jeden z elementów kształtujących sytuację pańszczyźnianych włościan gmina opisywana była na marginesie badań z zakresu historii społecznej, tym samym prac dotyczących jej bezpośrednio jest niewiele. Bardzo przydatne przy pisaniu niniejszego artykułu okazały się ustalenia H. Brodowskiej⁴, T. Mencla⁵, J. Kukulskiego⁶, Z. Stankiewicza, J. Śmiałowskiego⁷, aczkolwiek generalnie tekst powstał głównie w oparciu o materiały archiwalne.

Podstawę źródłową stanowią materiały archiwalne przechowywane w Archiwum Państwowym w Lublinie, zgromadzone w zespołach: Komisja Województwa Lubelskiego, Rząd Gubernialny Lubelski, Kancelaria Marszałka Szlachty Guberni Lubelskiej, Archiwum Ordynacji Zamojskiej⁸. Ze źródeł drukowanych wykorzystano Dzienniki Praw Królestw Polskiego.

Chronologicznie artykuł spinają daty powstania Królestwa Polskiego i ogłoszenia reformy gminnej w 1864 r. Badaniem objęto teren obwodu (powiatu) zamojskiego. Autor zdecydował się nie używać podwójnej terminologii (poza nielicznymi wyjątkami – patrz tytuł), dlatego też kwestia ta wymaga kilku słów wyjaśnienia. Do 1842 r. obwody dzieliły się na jednostki o charakterze okręgów sądowych i wyborczych zwane powiatami. W 1842 r. wprowadzono zmiany terminologiczne tzn. obwody przemianowano na powiaty, a powiaty na okręgi. Autor używa dla okresu przed 1842 r. określeń obwód i powiat, zaś po 1842 r. powiat i okręg. W nielicznych przypadkach w ogólnych uwagach dotyczących całego okresu używano terminu obwód.

³ Z. Stankiewicz, *Gmina wiejska w opinii ziemiaństwa w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, [w] *Gmina wiejska i jej samorząd*, red. H. Brodowska, Warszawa 1989, s. 94-102.

⁴ H. Brodowska, *Gmina wiejska i jej samorząd*, [w] *Gmina wiejska i jej samorząd*, dz. cyt.

⁵ T. Mencil, *Gmina dominialna w Królestwie Polskim przed uwłaszczeniem*, [w] *Gmina wiejska i jej samorząd*, red. H. Brodowska, Warszawa 1989; tenże, *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988.

⁶ J. Kukulski, *Funkcje gminy dominialnej*, „Acta Universitatis Lodiensis”, *Folia Historica*, t. 13/1983; tenże, *Realizacja reformy gminnej w 1864 r. w Królestwie Polskim*, [w] *Gmina wiejska i jej samorząd*, dz. cyt.

⁷ J. Śmiałowski, *Nadużycia wójtów w Królestwie Polskim (do 1864)*, „Acta Universitatis Lodiensis”, *Folia Historica*, t. 7/1981.

⁸ W tekście występują skróty: AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych; AJDOZ – Administracja Jeneralna Dóbr Ordynacji Zamojskiej; AOZ – Archiwum Ordynacji Zamojskiej; APL – Archiwum Państwowe w Lublinie; DPKP – Dziennik Praw Królestwa Polskiego; DUWL – Dziennik Urzędowy Województwa Lubelskiego; KCDiHZ – Kancelaria Centralna Dóbr i Interesów Hrabów Zamojskich; KKSZ – Krasnostawska Komisja do Spraw Włościańskich; KMSzGL – Kancelaria Marszałka Szlachty Guberni Lubelskiej; KOZ – Komisarz Obwodu Zamojskiego; KRŚWiD – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych; KWL – Komisja Województwa Lubelskiego; MSzGL – Marszałek Szlachty Guberni Lubelskiej; NPZ – Naczelnik Powiatu Zamojskiego; PKU – Postanowienia Komitetu Urządzącego; RGL – Rząd Gubernialny Lubelski; ZDOZ – Zarząd Dóbr Ordynacji Zamojskiej.

Wyjaśnienia wymaga również kwestia datowania. W korespondencji rządowej już krótko po powstaniu listopadowym zaczyna dominować podwójna datacja, a pierwsze przypadki pojawiają się już znacznie wcześniej. Tymczasem w korespondencji prywatnej np. w aktach dotyczących interesów ordynacji zamojskiej stosuje się nadal datację według kalendarza gregoriańskiego. W tekście występuje podwójna datacja tylko w tych przypadkach, jeżeli taką formułą było opatrzone źródło. Pierwsza data jest podawana według kalendarza juliańskiego druga gregoriańskiego (stary i nowy styl).

Terytorium

W 1814 r. Komitet Cywilny Reformy kierowany przez księcia Adama Czartoryskiego skierował do ziemiańskich rad powiatowych i departamentowych, prefektów, sądów i znaczniejszych właścicieli dóbr ankietę w sprawie włościańskiej. W odpowiedziach znalazło się wiele postulatów dotyczących organizacji gminy. „Ziemiańskie projekty organizacji gminy – pisał Z. Stankiewicz – jej zadań i kompetencji organów można ocenić jako próbę znalezienia środków instytucjonalnych częściowo przynajmniej mogących odtworzyć dawniejszą zależność osobistą chłopą”⁹. Warto zaznaczyć, że projekty nowej organizacji gminy powstawały w zmienionej rzeczywistości prawnej, gdyż konstytucja Księstwa gwarantowała chłopom wolność osobistą. Respondenci w większości utożsamiali stanowisko wójta z osobą właściciela dóbr, mających stanowić teren gminy, wyznaczając mu funkcje administracyjne, policyjne i sądownicze¹⁰. Wiele z przesłanych propozycji znalazło uznanie władz i zostało wcielonych w życie.

Okres tymczasowości zakończyło postanowienie namiestnika z 30 maja 1818 r.¹¹ Organizacja gminy wiejskiej nawiązywała do zakorzenionego głęboko w świadomości postrzegania jej roli jako obszaru administracyjnego dóbr ziemskich. Mogące stanowić alternatywę: podział parafialny, powrót do samorządu gromadzkiego każdej wsi, czy też zbiorcza gmina¹², ze względów oszczędnościowych i z powodu braku kadr pozostały w fazie projektów. Postanowienie określało szczegółowo obszar gminy, którą mogły stanowić wsie, części szlacheckie i instytucyjne mające, co najmniej 10 dymów mieszkalnych. Nie określono górnej granicy wielkości gminy stwierdzając jedynie, że może ją stanowić kilka lub kilkanaście wsi jednego właściciela. Gminę mogło utworzyć, także kilku właścicieli łącząc swoje części lub wsie i wybierając spośród siebie wójta¹³.

⁹ Z. Stankiewicz, *Gmina w opinii ziemianstwa w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, s. 93.

¹⁰ Tamże.

¹¹ DPKP, t. 6, s. 34-41.

¹² Na przełomie 1816 i 1817 r. pracowano nad projektem gminy zbiorowej. Pomysłodawcy postulowali podział każdego obwołu na 60 okręgów gminnych (oddzielne okręgi miały stanowić miasta). Przy nowym podziale na pierwszym miejscu stawiano dogodność mieszkańców, AGAD, I Rada Stanu, sygn. 262, s. 70, Projekt (II 1817).

¹³ DPKP, t. 4, s. 34-41..

Pierwsza szczegółowa informacja o podziale obwodu zamojskiego na gminy wiejskie pochodzi z 1819 r.¹⁴ (patrz aneks nr 1) Dokonane na podstawie tych informacji obliczenia pokazują, że obszar obwodu zamojskiego miał bardzo różnorodną strukturę gmin. Obok gmin o minimalnej dopuszczalnej liczbie dymów (Liśnik Mały) występowały ogromne gminy ordynackie liczące nawet powyżej 1000 dymów (Janów). Fakt kumulacji w rękach Zamojskich wielkich obszarów w granicach powiatów tarnogrodzkiego i zamojskiego różnicował znacznie te rejony od powiatu kraśnickiego z dominacją drobnych gmin do 50 dymów. Na terenie pow. kraśnickiego, z ogólnej liczby 50, gminy do 100 dymów stanowiły w tym okresie blisko 80%, natomiast największa gmina Brzozówka liczyła 464 dymy. Na terenie pow. tarnogrodzkiego istniało jedynie 19 gmin wiejskich, z których tylko Abramów (92) i Biłgoraj (89) liczyły poniżej 100 dymów, podczas gdy 84,2% gmin mieściło się w przedziale 101-750 dymów. Największą jednostką tego typu na tym obszarze była gmina Janów (w późniejszym okresie Krzemień) licząca 1071 dymów. Pow. zamojski miał najbardziej zróżnicowaną strukturę. Z ogólnej liczby 24 gmin 4 miały 10 – 50 dymów, 6 51 – 100 dymów, 4 101 – 300 dymów, 5 301 – 500 dymów, 4 501 – 750 dymów, a największa gmina Krasnobród 756 dymów.

Po powstaniu listopadowym temat reorganizacji sieci gmin stał się ponownie aktualny. W tym okresie wyraźnie nawiązywano do niezrealizowanej koncepcji gminy zbiorowej z okresu organizacji Królestwa Polskiego, zarzuconej ze względów ekonomicznych. W kwestii terytorium postulowano gminę liczącą od 300 do 1000 dymów¹⁵. Z czasem sprawa gminy odsunięta została na dalszy plan i zaczęto dostrzegać także pozytywne strony rozdrobnienia. RGL dopatrywał się wręcz szkodliwości w likwidacji takiego stanu rzeczy, ponieważ „połączenie kilku właścicieli ziemskich w jedną gminę, a tym samym oddanie ich pod zarząd jednego z nich – iluż to reklamacy, skarg i nieporozumień stałoby się powodem [...], gdyż każdy z takich właścicieli ziemskich oddany pod administrację sąsiada swego, sądziłby się przeciążonym [...], gdyby nawet żadne przeciążenia, ani parcyalności w rzeczy samej nie miały miejsca”¹⁶.

Dyskusje ciągnęły się latami i wydaje się, że zabrakło przekonania i determinacji, a przede wszystkim środków finansowych, aby na czele gminy wiejskiej postawić urzędnika państwowego i uczynić z niej sprawną jednostkę administracji państwowej. Kolejny dokument ilustrujący strukturę gminną badanej jednostki pochodzi z 1850 r.¹⁷ Porównanie wykazów z roku 1819 i 1850 pozwala na wysunięcie wniosku, iż podział na gminy okazał się trwały i przetrwał ponad 30 lat poddany jedynie drobnym korektom¹⁸. Ogólna liczba gmin zmniejszyła się z 95 do 86¹⁹. W okręgu kraśnic-

¹⁴ Źródło podaje również liczbę dymów pustych w każdej gminie, lecz nie zostały one wliczone przez autora do ogólnej liczby dymów. W obliczeniach nie uwzględniono gm. Boża Wola według wykazu 9 dymów pustych i 53 mieszkańców, APL, KWL 508, k. 27-36, Wiadomość statystyczna [...] 1 V 1819.

¹⁵ APL, RGL Taj., sygn. 114, k. 83, projekt do zmian w dotychczasowym urządzeniu gmin 12/24 IV 1838.

¹⁶ Tamże, k. 122, RGL do KRŚWiD 29 X/11 XI 1845.

¹⁷ APL, KMSzGL, sygn. 167, k. 13-51, NPZ do MSzGL 7/19 IX 1850.

¹⁸ Reorganizacja gmin w ordynacji zamojskiej nastąpiła z całą pewnością przed powstaniem listopadowym, a niewykluczone, że zaraz na początku lat 20. XIX w. „Wykaz zaprowadzonej straży bezpieczeństwa

kim ubyło 4 gminy²⁰, w tarnogrodzkim ubyło 5²¹, a w tomaszowskim 1²², natomiast przybyła 1 gmina w okręgu zamojskim²³. Porównując dane z 1850 r. i dane dla całego Królestwa z połowy XIX w. okazuje się, że z 27 gmin liczących ponad 1000 dymów 9

w gminach wiejskich [obwodu zamojskiego]" z 15 XII 1830 r. wymienia już duże gminy ordynackie. APL, KWL, sygn. 494, k. 87-91; Dochodziło zapewne również do drobnych korekt granic podobnie jak, w 1842, kiedy RGL wyraził zgodę na przeniesienie wsi Huszczka i Majdan Sitaniecki z gm. Lipsko do gm. Stary Zamość, APL, AOZ, sygn. 4668, k. 28, Wyciąg z 31 sesji administracji 9 IX 1842.

¹⁹ Okręg kraśnicki: Bliskowice (27 dymów), Boby (44), Boiska (87), Borów (192), Chrzanów Ordynacki (166), Chrzanów Szlachecki (105), Dzierzkowice (265), Gościeradów (354), Irena (43), Kawęczyn (45), Kłodnica Dolna (69), Kłodnica Górna (48), Książomierz (74), Liśnik Mały (56), Łychów (25), Łysaków (30), Modliborzycze (87), Moniaki (48), Olbigin (63), Opoka Duża (31), Opoka Mała (32), Polichna Dolna (31), Polichna Górna (35), Popkowice (50), Popkowice „przedkościelne” (63), Popów (30), Potoczek (63), Potok Michałowski (28), Potok Niwiński (21), Potok Sołtyk (70), Potok Wyszomirski (20), Rachów (49), Rudnik Szlachecki (23), Rzeczyca Księża (95), Rzeczyca Ziemiańska (93), Skorzycze (60), Sosnowa Wola (25), Stojeszyn (85), Stróża (1367), Studzianki (82), Świeciechów (153), Wałowice (43), Wierzchowiska (125), Wojciechów (18), Wolica (60), Zakrzówek (487), Zdziechowice (366). **Okręg tarnogrodzki:** Abramów (82), Biłgoraj (131), Biszczka (1163), Dyle (660), Kąty (157), Krzemień (1949), Książopól (1395), Lipiny (1549), Luchów (223), Łukowa (1229), Radzięcín (89), Sokołówka (46), Teodorówka (62), Wola Radzięcka (87). **Okręg tomaszowski:** Rogóźno (538). **Okręg zamojski:** Adamów (224), Aleksandrów (1110), Ciotusza (80), Gruszka Wielka (67), Hyrzy (31), Krasnobród (500), Lipsko (780), Podtopole (10), Ruskie Piaski (72), Ruskie (550), Średnie (931), Sitaniec Plebania (33), Stary Zamość Plebania (21), Stary Zamość (988), Sułów (76), Sułowiec (27), Tworczyów (1263), Udrycze (190), Ujazdów (56), Wólka Infulacka (11), Wólka Panieńska (16), Tarnowola (44), Tarzymiechy ((70) decyzją Rady Administracyjnej przeniesiona w 1853 r. do pow. krasnostawskiego), Zamość Rządowy (40), Zwierzyniec (1007). APL, KMSzGL 167, k. 13-51, NPZ do MSzGL 7/19 IX 1850.

²⁰ Struktura okręgu kraśnickiego ze względu na duże rozdrobnienie gmin podlegała najgwałtowniejszym zmianom, związanym najczęściej prawdopodobnie ze zmianami właścicieli poszczególnych dóbr. W tym okresie doszło do konsolidacji ordynackich włości tzn. z gmin Brzozówka, Stróża, Wilkolaz i Wyznica powstała duża gm. Stróża. Występujące w 1819 r. dwie oddzielne gm. Gościeradów w 1850 r. stanowiły jedną gminę. Gm. Grabówka została włączona do gminy Boiska. Gm. Janiszów na mocy postanowienia Rady Administracyjnej w roku 1843 została przeniesiona z powiatu zamojskiego do sandomierskiego (patrz wyżej). Stanowiącej jedną gminę wieś Dzierzkowice i Książomierz w 1850 r. stanowiły dwie oddzielne gminy. W związku z uruchomieniem zakładu metalurgicznego i powstaniem osady fabrycznej Irena utworzono gminę wiejską o tej samej nazwie. Wchodzący w skład gm. Gościeradów Łychów Szlachecki w 1850 r. stanowił oddzielną gminę. Powstały także nowe gminy: Łysaków, Rudnik Szlachecki, Wałowice, Wojciechów, Sosnowa Wola, a w wykazie nie znajdujemy już gm. Trzydnik. Wymienione w wykazie z 1819 r. gminy Dębina i Boża Wola w 1850 r. wchodziły w skład gm. Liśnik Mały, z dwóch gmin występujących pod nazwą Skorzycze w 1850 r. jedna występuje jako Popkowice „przedkościelne”. Właściciele zmienili w trzech przypadkach części wsi Potok, a część Wybranowskiego została połączona z gm. Potoczek. Bardzo trudno określić zmiany w przynależności poszczególnych wsi lub ich części, ponieważ obydwa wykazy budują pod tym względem pewne wątpliwości.

²¹ W wyniku podziału gminy Radzięcín powstały 4 nowe gminy: Radzięcín, Sokołówka, Teodorówka, Wólka Radzięcka. Z części gm. Kąty powstała gm. Dyle. Podobnie jak w przypadku okręgu kraśnickiego w wyniku łączenia powstały duże gminy ordynackie. W ten sposób gm. Goraj i Janów utworzyły dużą gminę Krzemień, połączono gminy Naklik, Lipiny i Krzeszów, gminy Płusy i Potok Dolny włączono do gm. Biszczka, Gminy Różaniec i Zamch weszły w skład gm. Łukowa, gminy Chmielek, Majdan Książpolski i Sól utworzyły gm. Książopól.

²² Gminy Rogóźno i Wieprzowe Jezioro zostały połączone.

²³ W przypadku okręgu zamojskiego powstały nowe gminy: Adamów (z gm. Krasnobród), Podtopole, Wólka Panieńska, Wólka Infulacka, Sitaniec Plebania, Stary Zamość Plebania, Zamość Rządowy. Zreorganizowano także gminy ordynackie: połączone zostały gm. Aleksandrów i Rybnica; Lipsko, Niedzieliska (część) i Sitaniec (część); Stary Zamość, Sitaniec (część), Niedzieliska (część) i Złojec; Tworczyów i Gorajec; Zwierzyniec i Niedzieliska (część).

znajdowało się na interesującym nas obszarze²⁴. W wielkich gminach ordynacji zamojskiej włościanie czasami musieli pokonywać duże odległości chcąc się dostać do zastępcy wójta gminy. Włościanie wsi Ulów do urzędu w Aleksandrowie musieli pokonać 14 wiorst, a włościan Lipy od miejsca urzędowania wójta gminy Krzemień dzieliła odległość 35 wiorst²⁵.

Tabela nr 1. Klasyfikacja gmin według liczby dymów w latach 1819-1866.

Rok	Powiat (okręg)	Ilość dymów														
		10-50		51-100		101-300		301-500		501-750		751-1000		Powyżej 1000		Ogółem
		L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	
1819	kraśnicki	29	58,0	9	18,0	11	22,0	1	2,0	-	-	-	-	-	-	50
	tarnogrodzki	-	-	2	10,5	7	36,8	5	26,3	4	21,1	-	-	1	5,3	19
	tomaszowski	-	-	-	-	2	100	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	zamojski	4	16,7	6	25,0	4	16,7	5	20,8	4	16,7	1	4,1	-	-	24
	Razem	33	34,7	17	17,9	24	25,3	11	11,6	8	8,4	1	1,05	1	1,05	95
1850	kraśnicki	22	46,8	15	31,9	6	12,8	3	6,4	-	-	-	-	1	2,1	47
	tarnogrodzki	1	7,2	5	35,7	3	21,4	-	-	-	-	-	-	5	35,7	14
	tomaszowski	-	-	-	-	-	-	-	-	1	100	-	-	-	-	1
	zamojski	10	40,0	7	28,0	2	8,0	1	4,0	-	-	2	8,0	3	12,0	25
	Razem	33	37,9	27	31,0	11	12,6	4	4,6	1	1,2	2	2,3	9	10,4	87
1861 ²⁶	kraśnicki	-	-	22	64,7	9	26,5	2	5,9	-	-	-	-	1	2,9	34
	tarnogrodzki	-	-	6	42,9	3	21,4	-	-	-	-	-	-	5	35,7	14
	tomaszowski	-	-	-	-	-	-	-	-	1	100	-	-	-	-	1
	zamojski	-	-	4	26,7	5	33,3	1	6,7	-	-	3	20,0	2	13,3	15
	Razem	-	-	32	50,0	17	26,7	3	4,7	1	1,6	4	6,2	7	10,9	64

Źródło: APL, KWŁ, sygn. 508; KMSzGL, sygn. 167; KKSZ, sygn. 35; Borkiewicz A., Trzebiński W., *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 4/1956, s. 85-87; obliczenia własne autora.

²⁴ *Historia chłopów polskich*, red. S. Ingot, t. 2, Wrocław 1972, s. 329.

²⁵ Oto jak przedstawiała się sytuacja w gminach ordynacji pod względem odległości od siedziby zastępcy wójta (najbardziej oddalone miejscowości każdej gminy od siedziby władz): gm. Aleksandrow – Ulów 16 wiorst, gm. Biszcza – Korchów 11, gm. Krzemień – Andrzejówka 21, Korytków 21, Lipa 35, gm. Księżpól – Ciosmy 17, gm. Lipiny – Szeliga 14, gm. Lipsko – Sławęcin 17, gm. Łukowa – Wola Różaniecka 14, gm. Rogóźno – Wieprzowe Jezioro 14, gm. Stary Zamość – Wiszenki 16, gm. Struża – Otrocz 24, gm. Tworczyów – Lipowiec 14, gm. Zwierzyniec – Wolaniny 20, APL, AOZ, sygn. 4668, k. 192-193, AJDOZ do KCDiH 23 IX 1847.

²⁶ „Wykaz alfabetyczny gmin wiejskich z wyrażeniem liczby domów mieszkalnych i ludności, ułożony podług nowej organizacji dopełnionej w r. 1861” (wykaz znajduje się na mapie pow. zamojskiego z 1863 r.). A. Borkiewicz, W. Trzebiński, dz. cyt., s. 85-87.

Ukaz carski z 3 (15) marca 1859 r. wprowadzał duże zmiany w ustroju gmin wiejskich. Spełniony został, wysuwany już od wielu lat, postulat wskazujący potrzebę zwiększenia minimalnej wielkości gminy. Zdecydowano, że najmniejsza gmina musi liczyć przynajmniej 50 dymów. Obowiązek dokonania nowego rozdzielenia gmin powierzono naczelnikom powiatowym, zastrzegając konieczność uwzględnienia dobra służby, lokalnych uwarunkowań i opinii właścicieli ziemskich²⁷. Wydana wraz z ukazem instrukcja KRŚWiD świadczy o pewnych nowych tendencjach w poglądach na obszar gminy wiejskiej. Wprawdzie własność gruntowa nadal miała decydujący wpływ przy ustalaniu granic gminy, lecz wprowadzono pewne obostrzenia prowadzące do utrzymania zwartości terytorialnej gminy bez względu na kwestię własności²⁸. Widać również dążność do dostosowania podziału na gminy do podziałów administracji kościelnej i państwowej²⁹. Prace nad projektem nowego podziału miały trwać do końca 1859 r.

Przy organizowaniu nowej sieci gmin najwięcej problemów dotyczyło ordynacji zamojskiej. Nowe zasady zwiększające minimalną wielkość gminy i narzucające zwartość terytorialną, niejako wymuszały na ordynacji konieczność organizowania gmin wspólnie z drobnymi właścicielami ziemskimi³⁰. Będący pierwszą instancją władz pracujących nad nowym podziałem naczelnik pow. zamojskiego złożył ordynacji propozycje pewnych rozwiązań. Spotkały się one z przychylnością i osiągnięto

²⁷ Art. 1 i 2. APL, AOZ 4689, Ukaz z 3 (15) III 1859 r. (druk).

²⁸ Umożliwiono funkcjonowanie dużych kompleksów dóbr w ramach jednej gminy. Żadna realność wiejska nie mogła pozostawać bez przynależności do gminy. Zakazywano dzielenia wsi pomiędzy gminy, a także kładziono nacisk na utrzymanie spójności terytorium gminy, tzn. gmina nie mogła być podzielona przez terytorium innej gminy lub przeszkody naturalne (rzeki, bagna), APL, AOZ, sygn. 4689, Instrukcja do ukazu 25 V (6 VI) 1859 [druk]. Brak spójności terytorialnej spowodował odłączenie od gm. Krzemień jej niewielkich części, tworzących następnie odrębne gminy Chrzanów (Chrzanów występuje wcześniej w różnych dokumentach jako oddzielna gmina) i Lipa. Od gminy Stary Zamość odłączono wieś Wirkowice, ustanawiając nową gminę o tej nazwie, APL, AOZ, sygn. 15145, Wykaz gmin [...] w Dobrach Ordynacji Zamojskiej [...] 27 I 1865.

²⁹ Akcentowano potrzebę dostosowania, w miarę możliwości, granic gminy do granic parafii, a także konieczność uwzględnienia przy reorganizacji granic powiatów i okręgów sądowych. W instrukcji pojawił się postulat oddzielenia dóbr rządowych od prywatnych. Tamże.

³⁰ Otoczone ordynackimi włościami do 1859 r. funkcjonowały gminy: Sitaniec Plebania, Stary Zamość Plebania (gm. Stary Zamość), Tarnowola (gm. Aleksandrów), Sułowiec (gm. Tworzców). W skład gmin ordynackich wchodziły części lub wsie innych właścicieli: Górecko Klasztorne (gm. Aleksandrów), część wsi Chomęciska i Nielisz (gm. Stary Zamość), wieś Zamiana (gm. Rogóźno), wieś Pikule i część wsi Biała (gm. Krzemień), części wsi Huta i Podolszynka (gm. Lipiny), część wsi Łukowa (gm. Łukowa), wieś Puszcza Solska (gm. Księżpol), część wsi Wilkołaz (gm. Struża), w związku z powyższym ordynacja miała określić czy i w jakiej wysokości ci właściciele mają uczestniczyć w pokryciu kosztów funkcjonowania gminy. Rozstrzygnięcia wymagała, także kwestia przynależności gminnej wsi Lipa, gdyż od gm. Krzemień, do której należała, oddzielały ją realności miasta Zaklikowa. Rozważano możliwość połączenia z gm. Irena lub Zdziechowice, a także utworzenie oddzielnej gminy. Podobnie rzecz się miała z częściami wsi Chrzanów i Branew. Wykluczając możliwość połączenia z gm. Krzemień (dwa różne okręgi sądowe, oraz brak zgody A. Stońskiej współwłaścicielki tych wsi) naczelnik widział jedynie możliwość połączenia części ordynackiej i szlacheckiej. W przypadku gmin ordynackich wykluczone było dostosowywanie ich granic do granic parafii, gdyż spowodowałoby to konieczność dzielenia ordynackich gmin na mniejsze, tamże, NPZ do Bogdańskiego 7 (19) VII 1859.

porozumienie z tym, że tam gdzie było to możliwe unikano łączenia włości ordynacji i innych właścicieli³¹. W wyniku reorganizacji zmniejszono liczbę gmin do 64³².

Nowy podział funkcjonował bardzo krótko, ponieważ reformy włościańskie z 1864 r. całkowicie zmieniły oblicze wsi i gminy jako jednostki podziału administracyjnego najniższego szczebla. W myśl ukazu z 19 lutego (2 marca) 1864 r. każda gmina miała się składać „z wiosek i kolonii przez włościan wszelkiego nazwania osiadłych” oraz „folwarków i dworów dziedziców i innych właścicieli ziemskich”. Gminie nadano dwustopniową strukturę, gdyż wsie i kolonie stanowiły jednostki niższego rzędu zwane gromadami³³. Prawo dokonywania zmian w podziale na gminy uznanych „za pożyteczne i zgodne obecnie z dobrem rolniczej ludności”, miał Komitet Urządzający w Królestwie Polskim. Do chwili utrzymania wojenno-policyjnego zarządu kompetencje władz cywilnych przejęli naczelnicy wojenni powiatów³⁴.

Władze po ogłoszeniu ukazu przystąpiły do reorganizacji polegającej na ujednoliceniu gmin w celu stworzenia warunków do wypełniania ich funkcji. W chwili ogłaszania ukazu interesujący nas obszar dzielił się na 64 gminy³⁵ (patrz aneks nr 2). Na obszarze tym występowały duże dysproporcje, obok wielkich gmin skupiających wsie ordynacji zamojskiej liczących blisko tysiąc lub więcej dymów występowały mikroskopijne gminy, gdzie liczba dymów była niewiele wyższa od wymaganych 50. Gminy liczące do 100 dymów stanowiły w powiecie zamojskim 50,0% (gubernia lubelska 52,2%) podczas gdy w Królestwie 51,6%, od 100 do 300 w powiecie 26,6% (gu-

³¹ Ordynacja zastrzegła obowiązek dokładania do kosztów utrzymania tam gdzie łączenie dominów okazało się nieuniknione. Zgodę uzyskała propozycja przeniesienia Lipy do okręgu kraśnickiego (Lipa podlegała tarnogrodzkiemu sądowi pokoju, podobnie jak cała gmina Krzemień, pomimo położenia wsi w granicach jurysdykcji kraśnickiego sądu pokoju), lecz miała stanowić oddzielną gminę. Tamże, Bogdański do NPZ 15 (27) IX 1859.

³² Abramów (79 dymów, 495 dusz), Adamów (181, 1325), Aleksandrów (939, 7127), Biłgoraj (139, 906), Biszczka (1208, 8245), Boby (56, 378), Boiska (98, 692), Borów (173, 1057), Boża Wola (53, 266), Chrzanów (209, 1301), Ciotusza (69, 463), Dyle (67, 399), Dzierzkowice (288, 1707), Gościeradów (325, 2412), Kawęczyn (52, 295), Kały (115, 809), Kłodnica Dolna (79, 477), Kłodnica Górna (50, 211), Krasnobród (260, 1529), Krzemień (1884, 12375), Księżomierz (78, 558), Księżpól (1324, 10509), Lipa (119, 798), Lipiny (1536, 10267), Lipsko (809, 5389), Luchów (223, 1404), Lute (59, 337), Łukowa (1242, 9693), Modliborzyce (81, 462), Moniaki (60, 430), Olbięcín (132, 854), Opoka Duża (52, 258), Ostrów (79, 532), Pasięka (52, 345), Polichna (81, 524), Popkowice (74, 487), Potok Wielki (241, 1621), Rachów (66, 443), Radzięcín (73, 454), Rogózno (603, 4152), Ruskie Piaski (66, 381), Rzeczyca Książa (73, 473), Rzeczyca Ziemiańska (146, 857), Skorczyce (70, 520), Sokołówka (52, 271), Stary Zamość (954, 6758), Stojeszyn (86, 570), Stróża (1237, 8117), Studzianki (54, 452), Suchowola (366, 2046), Sułów (57, 328), Świeciechów (114, 794), Teodorówka (59, 328), Tworczyów (1144, 7893), Udrycze (178, 1114), Ujazdów (141, 823), Wałowice (72, 558), Wierzchowiska (85, 707), Wirkowice (102, 609), Wola Radzięcka (72, 572), Zakrzówek (465, 2939), Zamość Rządowy (93, 614), Zdziechowice (162, 1234), Zwierzyniec (1000, 6702), A. Borkiewicz, W. Trzebiński, dz. cyt., s. 85-87.

³³ H. Konic, *Samorząd gminny w Królestwie Polskim w porównaniu z innymi krajami europejskimi*, Warszawa 1906, s. 41; T. Osiński, *Funkcjonowanie samorządu gminnego na terenie powiatu zamojskiego w latach 1867-1875*, „Rocznik Chełmski”, t. 9, 2003, s. 42-47.

³⁴ Postanowienie namiestnika z 8/20 IV 1866 r. znosiło zarząd wojenno-policyjny w związku, z czym „urządzenie i zarząd gmin” przejęły władze cywilne, H. Konic, *Samorząd gminny...*, s. 42-43; DPKP, t. 64, s. 11-15.

³⁵ APL, KKSW, sygn. 35, s. 343-348.

bernia 38%) w Królestwie 38,4%, natomiast powyżej 300 w powiecie 23,4% (gubernia 9,8%) w Królestwie 10%.³⁶

Z uwagi na nowy sposób finansowania administracji gminnej ze składek mieszkańców taki podział stracił rację bytu. Reforma wkładając na barki włościan ciężar pokrycia kosztów funkcjonowania gminy stawiała w zdecydowanie lepszej sytuacji mieszkańców większych gmin, w których zbliżonej wysokości wydatki rozkładane były na większą liczbę włościan lub większy obszar ziemi³⁷. Jednak włościanie większych gmin niechętnie podchodzili do możliwości uszczuplenia ich terytorium³⁸.

Władze po ogłoszeniu ukazu przystąpiły do reorganizacji polegającej na ujednoliceniu gmin w celu stworzenia warunków do wypełniania ich funkcji. Nie bez znaczenia były także w przypadku nowego podziału na gminy, tak jak w wielu innych działaniach władz po upadku powstania, względy polityczne. Pomimo zepchnięcia szlachty na margines życia gminnego władze nie do końca ufały chłopom. Korzystny dla władz mógł być tylko podział na mniejszą ilość większych jednostek, które można było poddać ścisłej kontroli szybko przeciwdziałając wszelkim nieprawidłowościom. W kwietniu 1864 r. naczelnik wojenny oddziału zamojsko-hrubieszowskiego, gen. mjr A. Kostanda, doniósł władzom zwierzchnim, że na podległym mu terenie spotkał gminy liczące ponad 11 tys. mieszkańców. Równocześnie zaproponował, aby dzielić na dwie każdą gminę, w której liczba ludności była większa niż 6 tys.³⁹ Komitet Urządzający w odpowiedzi zalecał współpracę naczelników wojennych z komisarzami włościańskimi przy nowym rozdzielaniu gmin nakazując działanie „zgodnie z miejscowymi okolicznościami i pod warunkiem, żeby na takie dzielenie wyrażona była zgoda włościan”⁴⁰. Zalecenie to skrupulatnie stosowano w terenie, o czym świadczą sporządzane w trakcie dzielenia gmin protokoły stanowiące dowód akceptacji zmian przez włościan⁴¹.

Pod koniec 1864 r. doszło do przekształcenia podziału na gminy w powiecie zamojskim niwelującego różnice w ich wielkości. W miejsce dotychczasowych 64 gmin utworzono 45. Największa gm. Zofianka miała 984 dymy i 6566 mieszkańców a najmniejsza gm. Moniaki 121 dymów i 822 mieszkańców⁴². Pomimo zdecydowanych

³⁶ Ogólna liczba gmin w pow. zamojskim 64, w gub. lubelskiej 650, w Królestwie 3083. Gminy do 100 dymów w pow. 32, w gub. 339, w Królestwie 1590, 100-300 dymów w pow. 17, w gub. 247, w Królestwie 1183, powyżej 300 dymów w pow. 15, w gub. 64, w Królestwie 310. Dane te ilustrują sytuację przed reorganizacją przeprowadzoną w drugiej połowie 1864 r., a według nich największą gminą w Królestwie Polskim była gmina Krzemień licząca 1884 dymy, PKU, t. 1, s. 108-109; Dane dotyczące Królestwa podane przez Kukulskiego różnią się nieznacznie od liczb podanych w PKU, tzn. do 100 dymów 51, 6 %, 100 – 300 38, 1 %, powyżej 300 – 10, 3 %, J. Kukulski, *Realizacja reformy gminnej w 1864 r. w Królestwie Polskim*, s. 155.

³⁷ W dużych gminach Lipsko i Stary Zamość składka gminna wynosiła 4 kopiejki z morga, podczas gdy w gminach Ruskie Piaski, Udrycze, Zamość pięciokrotnie więcej 20 kopiejek, APL, KKS, sygn. 35, s. 207-208, Komisarz VI rewiru do KKS 8 (20) IX 1864; por. T. Osipiński, *Funkcjonowanie...*, s. 42-47.

³⁸ Włościanie gm. Zwierzyniec obawiając się zwiększenia powinności byli przeciwni rozdrobnieniu, tamże, s. 212, Komisarz IV rewiru do KKS 8 (20) VIII 1864.

³⁹ PKU, t. 1, Posiedzenie VII, s. 143.

⁴⁰ Tamże, s. 144.

⁴¹ APL, KKS, sygn. 35, s. 209 i n.

⁴² Okręg krańcicki: Brzozówka (454, 2972), Chrzanów (335, 2155 – część gminy leżała w okręgu tarnobrodzkim), Dzierzkowice (338, 2086), Gościeradów (254, 1886), Książomierz (128, 923), Modliborzyce (227,

zmian pod względem wielkości gminy zachowały się zauważalne różnice pomiędzy okręgami sądowymi. W okręgu kraśnickim żadna gmina nie przekroczyła granicy 500 dymów, w okręgu tarnogrodzkim gminy tej wielkości stanowiły ponad 70% ogólnej liczby gmin, natomiast okręg zamojski zachował sygnalizowaną wcześniej specyfikę tzn. strukturę gmin pod względem wielkości można sklasyfikować pomiędzy okręgiem kraśnickim i tarnogrodzkim, ponieważ wszystkie gminy mieszczą się w przedziale od 300 do 700 dymów z przewagą gmin 500-600 i 300-400 dymów⁴³. Podział ten utrzymał się do końca 1866 r.⁴⁴

Bardzo negatywnie przyjęto te zmiany w ordynacji zamojskiej. Przed 1859 r. dobra ordynackie były administrowane na interesującym nas obszarze w ramach 13 gmin wiejskich. Biorąc pod uwagę, że gminami Chrzanów i Krzemień zarządzał jeden zastępca, a zastępcami byli rządcy kluczy reforma gminna zwielokrotniła wydatki ordynacji na funkcjonowanie gmin, ponieważ po reorganizacji z 1864 r. musiała ona partycypować w kosztach utrzymania 32 gmin wiejskich⁴⁵.

Ustrój

Dominialny charakter władzy wójtowskiej usankcjonował akt z 30 maja 1818 r. Zabiegając o przychylność ziemiaństwa władze tylko w powierzeniu obowiązków wójta dziedzicowi, sprawującemu urząd bezpłatnie, widziały możliwość sprawnego funkcjonowania gminy i poboru podatków⁴⁶. „Właściciele wsi są wójtami z prawa – stanowią art. 8 postanowienia – mogą oni sami przez siebie lub przez oddanych od siebie zastępców sprawować urząd wójtowski”⁴⁷.

1221), Moniaki (121, 822), Olbiejcin (420, 2879), Ostrów (201, 1376), Potok Wielki (242, 1564), Rachów (289, 1740), Stróża (324, 2165), Studzianki (138, 890), Świeciechów (186, 1172), Wilkołaz (412, 2413), Zakrzówek (465, 2915), Zdziechowice (281, 2058), Zdziłowice (367, 2719). *Okręg tarnogrodzki*: Abramów (185, 1085), Babice (555, 4572), Biłgoraj (354, 1864), Biszczka (722, 3909), Huta Krzeszowska (550, 4137), Kąty (341, 2119), Kocudza (617, 4345), Krzeszów (553, 3720), Księżpól (621, 4828), Lipiny (645, 5282), Łukowa (510, 4399), Sól (693, 4676), Wola Różaniecka (425, 2933), Zofianka (984, 6566-niewielka część gminy w okręgu kraśnickim), tamże, s. 343-346, NPZ do wójta gminy 7 (19) X 1864; *Okręg zamojski*: Aleksandrów (526 dymów, 4230 dusz), Białobrzegi (532, 3783), Krasnobród (365, 2348), Lipsko (511, 3505), Majdan Sopocki (479, 3651), Radecznicza (562, 3900), Ruskie Piaski (313, 1699), Stary Zamość (593, 4164), Suchowola (448, 3095), Tereszpól (349, 2629), Tworyczów (619, 4595), Zamość (389, 2753), Zwierzyniec (662, 4235), tamże, s. 347-348, NPZ do wójta gminy 12/24 XII 1864; Nie mamy podobnego dokumentu dla pow. tomaszowskiego, lecz wiadomo, że gmina Rogóźno istniała w niezmiennym kształcie do końca 1866 r., APL, AOZ, sygn. 15145.

⁴³ Obliczenia własne autora.

⁴⁴ APL, RGL Adm., sygn. 1778, s. 120.

⁴⁵ Gm. Stróża podzielona na 4 – Wilkołaz, Stróża, Brzozówka, Zdziłowice; gm. Lipa weszła w skład gm. Zdziechowice; do gm. Chrzanów dołączona gm. Chrzanów Szlachecki; gm. Krzemień podzielona na 2 – Zofianka i Kocudza i 3 wsie odłączono do gm. szlacheckiej Abramów; gm. Księżpól podzielona na 2 – Sól i Księżpól, a 3 wsie dołączono do gm. Biłgoraj; gm. Lipiny podzielona na 3 – Huta Krzeszowska, Krzeszów, Lipiny; gm. Biszczka bez większych zmian; gm. Łukowa podzielona na 3 – Wólka Różaniecka (dołączono do niej gm. Luchów), Babice, Łukowa; gm. Aleksandrów podzielona na 2 – Aleksandrów i Majdan Sopocki, 2 wsie do gm. Krasnobród; gm. Lipsko 9 wsi odłączono do gm. Zamość rządowy; gm. Stary Zamość podzielona na 2 – Stary Zamość i Białobrzegi, 2 wsie przeniesione do gm. Ruskie Piaski; gm. Wirkowice dołączona do gm. Ruskie Piaski; gm. Tworyczów podzielona na 2 – Tworyczów, Radecznicza; gm. Zwierzyniec podzielona na 2 – Zwierzyniec, Tereszpól; gm. Rogóźno pozostała bez zmian, APL, AOZ, sygn. 15145, Wykaz gmin [...] w Dobrach Ordynacji Zamojskiej [...] 27 I 1865.

⁴⁶ T. Mencel, *Gmina dominialna...*, s. 124.

⁴⁷ DPKP, t. 6, s. 34-41.

Zakres władzy wójtowskiej realizowany był w trzech obszarach: administracyjnym, policyjnym i sądowniczym. Wójt jako urzędnik państwowy najniższego szczebla ogłaszał i dopilnowywał wykonywania aktów rządowych, dokonywał poboru podatków i sprawiedliwego rozkładu ciężarów i powinności państwowych, prowadził kancelarię, księgi ludności, statystykę gminy, administrował majątkiem gminy i o wszystkich swoich działaniach informował w składanych władzom zwierzchnim raportach periodycznych. Wykonując obowiązki policyjne pilnował porządku w gminie oraz czuwał nad bezpieczeństwem osób i ich własności, a także chwycił włóczęgów i dezerterów, przesyłał powołanych rekrutów, utrzymywał w dobrym stanie drogi i mosty⁴⁸.

Kwestia sądowniczych prerogatyw władzy wójtowskiej wzbudziła mnóstwo kontrowersji. Ostatecznie jednak Kodeks Karzący z 1818 r. nadawał wójtom prawo karania włóścian pieniężnie do 40 zł, aresztem policyjnym do 8 dni i karą chłosty do 16 razów za wykroczenia policyjne⁴⁹. W szczególności sądowniczych uprawnień wójta wprowadza nas dokument pod tytułem „Instrukcja i Obowiązki dla Wójta Gminy” powstały na potrzeby zastępców wójta gmin ordynackich w roku 1834. Jako sędzia policyjny wójt miał obowiązek prowadzenia śledztwa w przypadku każdego przestępstwa popełnionego na terenie gminy, a jeżeli adekwatna do przestępstwa kara przekraczała jego uprawnienia oddawał sprawę do rozpatrzenia sądowi policji poprawczej. Schwytanych przestępców, którzy złamali prawo na terenie innej gminy przekazywał do dyspozycji sądu pokoju. Wstępne czynności w śledztwie mogły być prowadzone ustnie, lecz w momencie natrafienia na konkretne ślady dotyczące przestępstwa dalsze śledztwo musiało mieć charakter pisemny. W momencie aresztowania podejrzanego o złamanie prawa wójt w obecności dwóch świadków miał sporządzić opis osoby, ubrania i rzeczy przy niej znalezionych, a „w przytrzymaniu osób powinien zachować wszelką delikatność, zaś z przytrzymanymi obchodzić się łagodnie i tylko w miarę potrzeby mocen jest użyć surowszych środków w przytrzymaniu przez związanie przestępcy, przez osadzenie go w mocniejszym areszcie”. W kwestii traktowania podejrzanym instrukcja głosiła: „niech się zaś nigdy nie waży cieleśnie karać przytrzymywanego, gdyż podobna kara tylko za wyrokiem wymierzoną być może”. W przypadkach morderstw, samobójstw, utonięć itp. na wójcie spoczywał obowiązek zabezpieczenia ciała do momentu przybycia przedstawicieli sądu wydających zezwolenie na pochówek. W przypadku sądzenia podejrzanego przez wójta musiał być sporządzony wyrok pisemny z zachowaniem wszelkich form sądowego

⁴⁸ Tamże. M.in. pilnował poboru podatków, opracowywał rozkład podatków „unikając nawet pozoru arbitralności pokrzywdzenia lub stronnictwa”, miał utrzymywać jednostajność miar i wag i niszczyć fałszywe”, czuwać, aby trzoda we wsiach do dróg bitych dotykających, miała koło z drutu w nozdrzach „tak jak tego chcą przepisy”, dopilnować, żeby szczepiono dzieci „ospą krowią”. „betki i inne rodzaje grzybów szkodliwych opisać i takowych dla zachowania w zbieraniu i jedzeniu ostrożności podać włóścianom informację zrozumiałą”, „na kobiety ciężarne nieślubne dla zapobieżenia stracenia płodu mieć oko”, APL, AOZ, sygn. 4664, „Instrukcja i Obowiązki dla Wójta Gminy”, 1834; Były to dosyć istotne czynności, gdyż np. w 1817 r. w gm. Kawęczyn zmarło 6 osób w wyniku zatrucia grzybami zwanymi „betki”; DUWL nr 35, 10 IX 1817.

⁴⁹ T. Mencil, *Gmina dominialna...*, s. 124.

wyroku min. uzasadnienie wyroku z powołaniem się na konkretne przepisy prawne⁵⁰.

Miał również wójt zadania w zakresie sądownictwa cywilnego. „Powziąwszy wiadomość o otwarciu w jego okręgu spadku” udawał się na miejsce i zabezpieczał go, opieczętowywał, zwoływał radę familijną i sporządzał inwentarz. Jeżeli „masa czynna majątku wynosi 10 000 złp, albo czyni 500 złp rocznego dochodu” miał obowiązek zawiadomić właściwy sąd, aby ten zwołał radę familijną w celu ustanowienia opieki⁵¹.

Organizacja gminy wiejskiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego spotkała się z głosami krytyki już na sejmie w 1820 r. Komisja Izby Poselskiej w uwagach do raportu Rady Stanu o działalności rządu i stanie kraju wskazywała na fakt, „że władze gminne jako pierwszy szczebel administracji, przez to najdotkliwiej działający, skoncentrowaną ma wszędzie władzę, że działania ich dotyczą wyłącznie klasę najuboższą i najmniej oświeconą w kraju” w związku, z czym „zdaje się okazywać konieczne, aby do władzy burmistrzów i wójtów mieszkańcy mieli niejaki udział. Za Księstwa Warszawskiego rady miejskie i wiejskie były kontrolą działań burmistrzów i wójtów, przez nie podprefekci czerpali wiadomości o istotnym stanie administracji w gminie, przywrócenie tych władz byłoby korzystnym. I wtenczas rząd, mogąc większą pokładać w władzach gminnych ufność, oszczędziłby znacznie wydatków skarbowi publicznemu [...] oraz trudności, jakiej doznaje w dopilnowywaniu, aby fundusze miejskie i wiejskie arbitralnie ekspensowane nie były”⁵². Do chwili wybuchu powstania listopadowego władze hołdowały zasadzie nieingerencji w stosunki pomiędzy chłopem i dziedzicem stwarzając możliwości do nadużyć⁵³. O polityce rządu dobitnie świadczy fakt, że Rada Stanu dostrzegając niezgodne z konstytucją łączenie przez wójtów władzy administracyjnej i sądowniczej, zdecydowała nie przestrzegać w tym przypadku konstytucji, podając jako usprawiedliwienie trudności finansowe państwa⁵⁴.

Od chwili upadku powstania listopadowego rozgorzała dyskusja nad usprawnieniami organizacji gminnej. Wiązało się to zarówno ze zmianą polityki caratu wobec ziemiaństwa, skompromitowanego udziałem w powstaniu, jak również z rozwojem gospodarczym i kapitalistycznymi przeobrażeniami wsi⁵⁵. W listopadzie

⁵⁰ APL, AOZ, sygn. 4664, k. 53-69.

⁵¹ Tamże; por. *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 3, s. 359.

⁵² *Sejm Królestwa Polskiego o działalności rządu i stanie kraju 1816-1830*, red. J. Leskiewiczowa i F. Ramotowska, Warszawa 1995, s. 74.

⁵³ W roku 1819 rządca dóbr ordynackich Krompolc zwrócił się do KWL, żeby „do uregulowania gruntów i powinności włościańskich w gminie Książpółu zesłany mógł być urzędnik publiczny i aby zamiana ta pod powagą rządową skutek swój wzięła”, na co władze centralne zabroniły wysyłania przedstawiciela rządu stwierdzając, że „każdy z prywatnych zna najlepiej swój interes”, H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. (1807-1860)*, [w] *Pisma*, t. 2, Wrocław 1953, s. 61.

⁵⁴ T. Mencel, *Gmina dominialna...*, s. 124.

⁵⁵ „Pod względem politycznym [z dawnej organizacji gminy – T. O.] – pisał Paskiewicz z memoriale z II 1832 – wynikała ta niewygodność, że gdzie wójtami byli dziedzice lub ich oficjaliści, z powstaniem całej szlachty zmuszeni byli wziąć za oręż i włościanie: druga niewygodność pod względem cywilnym polegała na tym, że dziedzic, jako wójt częstokroć jest sędzią własnej sprawy, mianowicie, gdy włościanin ma spór z właścicielem gruntu; poza tym posiada on władzę cielesnego karania włościan w pewnych wypadkach;

1832 roku prezes Rządu Tymczasowego Teodor Engel przedstawił Paskiewiczowi memoriał o nowej organizacji gmin. Proponował min. odebranie stanowisk wójtowskich dziedzicom oraz oficjalistom i powierzenie ich urzędnikom koronnym, którzy nie mogli wywodzić się spośród miejscowej ludności, a mieli być opłacani ze składek gminnych. Projekt upadł ze względów oszczędnościowych, gdyż zdaniem władz, składki nie były pewnym źródłem utrzymania wójtów koronnych⁵⁶.

Wraz z ideą gminy zbiorowej powrócił temat władz tego typu jednostki. Z jednej strony krytykowano niekompetencję wójtów, instytucję zastępcy, stawiającego w kwestiach spornych na pierwszym miejscu interes dziedzica, oraz nadmiar urzędników i korespondencji urzędowej⁵⁷, nie dopuszczając równocześnie do rozdzielenia władzy dominialnej i wójtowskiej, chociaż takie zakusy były⁵⁸. Klucz – wójt z projektu pochodzącego z lat trzydziestych był dokładnie prezydującym okręgu gminnego powołanie, którego postulowano jeszcze w 1817 r. Stanowisko to obejmował jeden z wójtów „częstkowych”, a w pracy mieli go wspomagać pozostali wójtowie, sołtysi i pomocnik opłacany ze składki właścicieli ziemskich⁵⁹.

W wielu powstałych później projektach poruszano kwestie zwiększenia obszaru gminy, uniezależnienia jej od dziedzica poprzez wprowadzenie płatnych, ze składek chłopskich, urzędników, czy też odebrania wójtom możliwości orzekania w sprawach, w których byli stroną. Kiedy w latach czterdziestych zagrożone zostało prawo własności ziemi, a także pozycja społeczna ziemiaństwa i podważony, przez władze carskie, związek dworu ze wsią powstały projekty ziemiańskie dopuszczające możliwość wprowadzenia w gminie pewnych elementów samorządu. Najbardziej wszechstronny projekt wyszedł spod pióra T. Potockiego. Według tego projektu gmina miała być instytucją dwuszczeblową, złożoną z gromad (oddzielne gromady mieli stanowić włościanie, kolonie, obszary dworskie, plebania, miejscowe zakłady przemysłowe). Zgromadzenie gromadzkie gminy, składające się z radnych gromadzkich i właścicieli folwarków, miało wybierać radę gminy, a ta z kolei wójta i kasjera. Ponadto każda gromada miała swojego kasjera, sołtysa i radę. Znaczenie szlachty miało zostać utrzymane poprzez przydzielenie liczby głosów w radzie według wkładu w utrzymanie gminy⁶⁰.

Prześledźmy teraz praktyczną realizację przepisów o gminie dominialnej na interesującym nas obszarze. Właściciel wsi, w przypadku, gdy z jakichkolwiek powodów nie mógł osobiście wykonywać obowiązków wójta, miał prawo wyznaczenia

obawa i zależność poddały włościan zupełnie dziedzicowi tak, że ten posiada nie tylko wielki wpływ, ale całkowitą władzę nad nimi; pożyteczne jest przyjąć za zasadę, że wójtowie gmin nie mogą być mianowani ani z pośród dziedziców, ani z pośród włościan danej gminy”, H. Grynwaser, *Kwestia...*, s. 86-87.

⁵⁶ H. Grynwaser, *Kwestia...*, s. 83-87; T. Mencil, *Gmina dominialna...*, s. 131.

⁵⁷ APL, RGL Taj., sygn. 114, k.79-83, Projekt do organizacji wójtów gmin w Królestwie Polskim 12 (24) IV 1838.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, k. 83, Projekt do zmian w dotychczasowym urządzeniu gmin 12 (24) IV 1838 (autorstwa RGL); Według projektu z 1817 r. w skład urzędu gminnego mieli wchodzić prezydujący i jego zastępca (na wypadek choroby lub nieobecności), wybrani z pomiędzy wójtów, wspomniani wójtowie lub ich zastępcy oraz dwaj obywatele ziemscy. W każdym okręgu gminnym miał ponadto pracować sekretarz i goniec konny. AGAD, I Rada Stanu 262, s 71, Projekt [III 1817]; por. T. Mencil, *Gmina dominialna...*, s. 139.

⁶⁰ Z. Stankiewicz, *Gmina w opinii ziemiaństwa w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, s. 99-100.

zastępcy. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że z możliwości tej wójtowie korzystali dość często. Z ogólnej liczby 87 gmin w 1850 r. tylko 30 (35%) zarządzanych było przez samych właścicieli⁶¹. Były to niewielkie gminy o liczbie dymów poniżej 100⁶². Z tej grupy 6 wójtów otrzymało oficjalne rządowe nominacje ponad 30 lat wcześniej⁶³.

Wójtowie 57 pozostałych gmin korzystali z usług zastępców, jednakże w tej liczbie znajdowało się 13 gmin ordynacji zamojskiej⁶⁴, 2 Jana hr. Tarnowskiego, który jako obywatel austriacki nie mógł pełnić urzędu⁶⁵, 2 gminy donatariuszy⁶⁶, 14 gmin instytutowych⁶⁷, 4 gminy rządowe⁶⁸.

W 14 gminach zastępcami byli urzędnicy miejscy⁶⁹. 9 z nich to gminy instytutowe lub rządowe natomiast w 3 przypadkach wójtowie nie mieli nominacji rządowej. Pomijając wspomnianych urzędników miejskich w kilku przypadkach jedna osoba

⁶¹ Boby – Józef Skorópski, Boiska – Jan Hemiczek, Chrzanów Szlachecki – Józef Stoiński, Dyle – Michał Sawicki, Gruszka Wielka – Tomasz Wyszyński, Kłodnica Dolna – Wojciech Piasecki, Kłodnica Górna – Walerian Baczyński, Łysaków – Mieczysław Sierakowski, Modliborzyce – Feliks Doliński, Olbęcín – Kacper Kaczkowski, Opoka Duża – Mikołaj Strusieński, Polichna Górna – Józef Doliński, Polichna Dolna – Kandyd Doliński, Popkowice – Andrzej Mazurkiewicz, Popkowice (przedkościelne) – Tadeusz Piasecki, Potok Michałowski – Michałowski, Potok Niwiński – Adam Niwiński, Potok Wyszomirski – Wojciech Wyszomirski, Rachów – Leon Jasiński, Radzięcín – Hilary Krzęciejewski, Rzeczycza Ziemiańska – Emilian Doliński, Skorzycze – Antoni Hempel, Stojeszyn – Jan Lempicki, Studzianki – Julian Moraux, Sułowiec – Maciej Sawicki Średnie – Teodor Lorens, Tarzymiechy – Hipolit Bstko, Ujazdów – Feliks Górecki, Wojciechów – Mikołaj Wybranowski, Wolica – Julian Moczulski, APL, KMSzGL, sygn. 167, k. 13-51, NPZ do MSzGL 7 (19) IX 1850.

⁶² 13 – poniżej 50, 16 – pomiędzy 50 i 100 i 1 licząca 105 dymów, tamże.

⁶³ Zygmunt Stryński (Abramów) 1811, Tomasz baron Wyszyński (Gruszka Wielka) 1812, Feliks Doliński (Modliborzyce) 1818, Józef Stoiński (Chrzanów Szlachecki) 1818, Teodor Lorens (Średnie) 1819, Tadeusz Piasecki (Popkowice przedkościelne) 1819, tamże.

⁶⁴ Aleksandrów, Biszczka, Chrzanów Ordynacki (administrowana przez zastępcę wójta gm. Krzemień), Krzemień, Księżpól, Lipiny, Lipsko, Łukowa, Rogóźno, Stary Zamość, Struża, Tworców, Zwierzyniec. Łącznie 13 329 dymów. Tamże; Zastępca wójta gm. Łukowa w 1850 r. Tomalski pobierał za swoją pracę pensji 120 rs., na ordynację 37,20 rs., na utrzymanie koni i furaz 32,40 rs., na materiały piśmienne 30 rs., na wynajęcie ogrodu 2,25 rs., na posługacza gminnego 30 rs. Łącznie 251,85 rs. i 16 sągów drzewa na opał, APL, RGL Taj. 19, k. 47, GL do KRSWiD 26 I (7 II) 1850; Zastępcami wójta gmin ordynackich byli rządcy kluczowi. „Bez żadnej wątpliwości doświadczenie wskazało, że połączenie obowiązków rządcy i wójta gminy w jednej osobie, jak najlepsze wydało owoce, usunęło, bowiem tak szkodliwą między funkcjami rywalizację i zatargi z tego powodu o ile i pokąd tylko można zasada utrzymana być winna” – tak brzmiała konkluzja narady naczelników wydziałów w 1863 r., APL, AOZ, sygn. 4689, Protokół narady 23 IX 1863.

⁶⁵ Adamów i Krasnobród, tamże.

⁶⁶ Dzierzkowice – gen. Teodor Geismar i Luchów gen. Supnowa (pomyłka). Tamże; J. Kukulski podaje, że dobra Luchów 9 (21) XII 1835 otrzymał płk Seymonow dowódca „połockiego” pułku piechoty, J. Kukulski, *Donacje paskiewiczowskie w okresie reform agrarnych*, Kielce 1997, s. 19 i 161.

⁶⁷ Borów franciszkanek krakowskich, Irena Banku Polskiego, Kawęczy dominikanów janowskich, Opoka Mała i Popów kapituły sandomierskiej, Potok Wielki plebania, Ruskie dominikanów krasnobrodzkich, Rzeczycza kanoników laterańskich z Krasnika, Sitaniec plebania, Stary Zamość plebania, Sułów probostwa w Szczebreszynie, Wólka Infulacka kapituły zamojskiej, Wólka Paniańska siostrę miłosierdzia w Szczebreszynie, Świeciechów kapituły krakowskiej. Gmina Stary Zamość plebania funkcjonowała w ramach ordynackiej gminy Stary Zamość, a gm. Potok Wilki weszła w skład gm. Potoczek. W gm. Borów nominację wójtowską miał wieczysty dzierżawca Antoni Ferenzewicz, lecz nie pełnił osobiście urzędu, tamże. Duchowieństwo nie mogło pełnić funkcji wójta od chwili wydania 4 VIII 1840 r. specjalnego postanowienia namiestnika, T. Mencil, *Gmina dominialna...*, s. 135.

⁶⁸ Księżomierz, Wałowice, Zakrzówek, Zamość, tamże.

⁶⁹ Bur. Annapola – Bliskowice, Księżomierz, Opoka Mała, Świeciechów; bur. Biłgoraja – Biłgoraj; bur. Frampola – Sokółówka, Teodorówka; bur. Janowa – Kawęczyn; bur. Zaklikowa – Irena; sekretarz Zamościa – Wólka Infulacka, Wólka Paniańska, Udrycze; inspektor policji w Zamościu – Hyrzy, Podtopole, tamże.

piastowała obowiązki zastępcy w dwóch gminach⁷⁰. W kwestię powoływania i odwoływania zastępcy do pewnego momentu władze nie ingerowały. Sytuacja zmieniła się po powstaniu listopadowym, gdy kategorycznie zażądano od właścicieli przedstawiania kandydatów na zastępców do akceptacji wyższym władzom i równocześnie naciskano by właściciele deklarowali, iż biorą odpowiedzialność za działalność zastępcy⁷¹. Wykonywanie poleceń rządowych nie zawsze gwarantowało akceptację władz dla kandydata. Nie koniecznie jednak stosowano się do negatywnych decyzji, ale starano się zachowywać pozory uległości i praworządności. Kandydat ordynacji na zastępcę wójta gminy Tworyczów nie uzyskawszy upoważnienia rządowego pełnił obowiązki, a korespondencję urzędową podpisywał nadal jego poprzednik⁷².

Niewiele możemy powiedzieć o osobach pełniących obowiązki zastępców wójta. Ze zrozumiałych względów najwięcej informacji posiadamy dla gmin ordynackich⁷³. Rządcą klucza szczebrzeszyńskiego został w 1833 r. Kajetan Garbiński, były profesor Uniwersytetu Warszawskiego, któremu po powstaniu listopadowym zamknięto drogę do rządowego szkolnictwa i urzędów. Oficerami walczącymi w powstańczych szeregach byli: płk Kiedrzyński, rządcą klucza krzeszowsko-tarnogrodzkiego, Jan Krótki, rządcą klucza biskiego, major Tomasz Strzemieczny, rządcą kilku kluczy, porucznik Antoni Głowacki, rządcą klucza księżpolskiego, aczkolwiek na pewno nie był to jedyny powód ich zatrudnienia w ordynacji. Byli także tacy, których rodzina od pokoleń związana była z ordynacją np. Kazimierz Domański rządcą klucza krzemieńskiego został przyjęty w uznaniu zasług ojca i dziadka. Rządcą klucza rogózniańskiego i stróskiego, Leon Szepecht, miał ukończone kursy prawne, a Szczepan Rohn, rządcą klucza starozamojskiego, ukończył Wydział Filozoficzny i Matematyczny w Krakowie i studiował w Instytucie Politechnicznym w Wiedniu, po czym objął posadę w Dyrekcji Dróg i Mostów w Królestwie⁷⁴.

W większych gminach dominialnych korzystano z możliwości powołania dla poszczególnych wsi sołtysów jako uzupełnienia administracji gminnej. Wielkie gminy ordynacji zamojskiej, liczące w roku 1840 od 569 (Rogózno) do 2060 (Krzemień i Chrzanów (razem) dymów, wymagały liczniejszego aparatu pomocniczego wspierającego zastępców wójta w codziennych czynnościach, a oparcie się tylko na sołtysach okazało się niewystarczające. W gminach tych administrację dominialną wspierali wybierani z miejscowych włościan radni i przysiężni, zwani niekiedy „starszyzną gromadzką”. Rozporządzeniem z 29 sierpnia 1835 r., opartym na postanowieniu or-

⁷⁰ Kazimierz Domański (Chrzanów Ordynacki, Krzemień), Ludwik Mianowski (Liśnik Mały, Łychów), Maciej Misiackiewicz (Sitaniec plebania, Tarnowola), Ignacy Piątasirski były bur. Krasnobrodu (Adamów, Krasnobród), tamże.

⁷¹ APL, AOZ, sygn. 4667, k. 83, RGL do KOZ 8 (30) IX 1839 i AJDOZ do KCDiIHZ 2 VIII 1839.

⁷² Władze często krytycznie oceniały osoby przedstawiane na zastępców wójtów. NPZ pisał w swych raportach, że „powołane na teraz przez ordynację osoby, na posadę zastępców wójtów gmin z rządu gubernatorów, niedołężni, niezgodnie z przepisami i widokami Rządu obowiązki wypełniają”, APL, AOZ, sygn. 4668, k. 115, AJDOZ do KCDiIHZ 10 IX 1844 i k.127, Raport za kwartał I od 1 X do ostatniego XII 1844.

⁷³ Gontram Rozwadowski, pisarz zakładów fabrycznych w Zwierzyńcu, 1839 zastępca wójta gm. Zwierzyniec po roku wydzierżawił folwark Lipa, AOZ, sygn. 4666, k. 124, 4667, k. 96;

⁷⁴ R. Bender, *Kształtowanie się środowiska urzędniczego w ordynacji zamojskiej w XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 26/1978, z. 2, s. 108-111.

dynata z 14 października 1825 r., administracja ordynacji wyznaczyła następujące zasady ich powoływania: 10-20 dymów 1 przysiężny, 21-50 – 1 radny i 1 przysiężny, 51 – 100 1 radny i 2 przysiężnych, 101 – 200 1 radny i 3 przysiężnych, 201 – 250 1 radny i 4 przysiężnych, 251 – 300 1 radny i 5 przysiężnych⁷⁵. W 1838 r. ADOZ z niezadowolaniem zareagowała na fakt, iż zastępcy „dowolnie sołtysów dobierają tak radnych jako i przysiężnych z pomiędzy ludzi wolnych na gruncie nie osiadłych z włościan nie odbywających żadnych powinności lub komorników”⁷⁶.

Radnych wynagradzano początkowo straceniem 52 dni pieszych, a przysiężnych 26 dni pieszych rocznie z pańszczyzny, a w późniejszym okresie pieniądze. Byli również „wolnemi od opłaty podatków i składek”, a „gdzie opłata na zaspokojenie należności rządowej nie wystarczyła, przez włościan za nich były składane”⁷⁷. Następnie uwolniono ich również od podymnego i szarwarku, a planowano także zwolnienie z opłaty składek gminnych i ugajnego⁷⁸. Radni i przysiężni zbierali od włościan podatki i składki rządowe, asystowali komornikom przy zajęciach u dzierżawców i pilnowali zajętych przedmiotów, pilnowali żeby nie rozbierano pustych budowli i nie wypasano na pustych łąkach przed licytacją, chronili obszary leśne przed szkodami⁷⁹. W 1852 r. utrzymanie radnych i przysiężnych w gminach ordynacji (również gm. Turobin w pow. krasnostawskim), pochłonęło kwotę 16 517 złp. i 15 gr., z czego 14 314 złp. 20 gr. pochodziło ze składek gminnych⁸⁰. Takim, więc sposobem byli oni tyle potrzebni, co kosztowni, dlatego o redukcji liczebności tego aparatu pomocniczego myślano już w 1840 r. Z danych zawartych w prezentowanej niżej tabeli wynika, iż planowana wtedy redukcja nie została wprowadzona w życie lub zabrakło konsekwencji w realizacji planów oszczędnościowych, ponieważ w roku 1853 mamy bardzo zbliżoną liczbę radnych i przysiężnych⁸¹.

Z korespondencji wynika, że obsadzenie tych funkcji stanowiło pewien problem. W 1853 r. radny zarabiał 26 złp., a przysiężny 13. Administracja dóbr informowała kancelarię centralną o trudnościach ze znalezieniem chętnych do pełnienia obowiązków radnych i przysiężnych, wyrażając równocześnie wątpliwość czy znajdą się tacy gdyby zniesiono wynagrodzenie. Z drugiej jednak strony widziała lepszym rozwiązaniem obniżkę o połowę związanej z funkcją pensji niż zmniejszenie liczby urzędników. Ostatecznie poważnie zastanawiano się również nad zmniejszeniem

⁷⁵ APL, AOZ, sygn. 4667, k. 108-109, AJDOZ do KCDiIHZ 6 XI 1840, k. 110-113.

⁷⁶ Polecono wybierać na radnych i przysiężnych tylko z włościan gospodarzy rolnych na gruncie osiadłych i imiennie w tabeli prestacyjnej zapisanych, APL, AOZ, sygn. 4665, AJDOZ do rządcy klucza szczebrzeszyńskiego 16 X 1838.

⁷⁷ Tamże, sygn. 4667, k. 108-109, AJDOZ do KCDiIHZ 6 XI 1840, k. 110-113.

⁷⁸ Proponowano wprowadzenie pensji pieniężnej w wysokości: radny 30 złp., przysiężny 15 złp., ponieważ obowiązki odcigały ich od gospodarstwa, tamże, k. 157, wypis z protokołu 385 sesji 6 XI 1840.

⁷⁹ Władze rządowe otoczyły radnych opieką. Wójt odwołując radnego musiał wystosować odpowiednie pismo do naczelnika powiatu z podaniem okoliczności zwolnienia, tamże, sygn. 4689, AJDOZ do KCDiIHZ 20 VII 1853.

⁸⁰ Tamże, AJDOZ do KCDiIHZ 21 XII 1852.

⁸¹ Na początku lat 50. w sprawy organizacji „starszyny gromadzkiej” ingerowały władze gubernialne, a M. Albertow wydał nawet decyzję o likwidacji przysiężnych i dziesiątników. Ostatecznie jednak RGL pozytywnie rozpatrzył prośbę ordynacji o pozostawienie przysiężnych i dziesiątników, tamże, AJDOZ do KCDiIHZ 18 VI 1852.

liczby płatnych radnych i przysiężnych i wprowadzeniem pracujących bezpłatnie dziesiętników⁸². Tym sposobem na samych pensjach udało się zaoszczędzić 3 578 złp.⁸³

Tabela nr 2. Liczba radnych i przysiężnych w dobrach ordynacji zamojskiej w latach 1840 i 1853.

Gmina	Liczba dymów	1840				1853					
		Liczba		Planowana zmiana		Liczba			Planowana zmiana		
		Radni	Przysiężni	Radni	Przysiężni	Radni	Przysiężni	Dziesiętnicy	Radni	Przysiężni	Dziesiętnicy
Aleksandrów	1213	15	20	16	13	15	22	11	10	14	23
Biszczka	1304	10	15	9	13	11	15	-	7	13	19
Krzemień i Chrzanów	2060	25	22	22	23	21	40	-	12	26	46
Księżpol	1365	19	12	20	11	20	21	-	8	15	32
Lipiny	1518	17	25	18	21	18	25	-	12	20	25
Lipsko	1011	16	17	16	11	16	17	-	4	11	13
Łukowa	1433	10	25	11	15	12	22	-	10	13	33
Rogóźno	569	8	9	8	7	9	15	-	7	4	12
Stary Zamość	940	17	13	15	12	23	20	-	6	15	19
Stróża	1484	22	16	19	13	22	21	-	7	21	25
Tworyczów	1323	22	21	20	13	23	23	-	8	15	22
Zwierzyniec	1031	14	12	13	13	14	11	-	6	14	16

Źródło: APL, AOZ, sygn. 4667, k. 108-109, ADOZ do KCDiIHZ 6 XI 1840, k. 110-113; tamże, AOZ, sygn. 4689, wykaz radnych i przysiężnych i ich wynagrodzenia w dobrach ordynacji zamojskiej, 1853.

Włościanie zamieszkujący gminę zobowiązani byli do pewnych robót lub świadczeń na jej rzecz. W ordynacji zamojskiej od 1841 r. zlikwidowano prawie wszelkie świadczenia na rzecz gminy wprowadzając w ich miejsce składkę pieniężną w wysokości 1 złp. od dymu rolnego i 20 gr. od zagrodniczego. Zebrane w ten sposób środki miały zostać użyte na: zakup druków na księgi ludności, opłacenie majstrów, malarzy i cieśli za budowę i malowanie mostów, zakup i pomalowanie drogowskich i słupów wiejskich z tablicami, na zwrot opłaconych „paletów karnych”, jeżeli

⁸² Dziesiętnicy pełnili swoje obowiązki bezpłatnie. Wybierali ich włościanie min. do zbierania podatków. W gminach innych właścicieli, również funkcjonowali dziesiętnicy, lecz nie było w nich przysiężnych, tamże, ADOZ do KCDiIHZ 21 XII 1852.

⁸³ Zobaczmy ile kosztowało każdą gminę utrzymanie radnych i przysiężnych. Po nazwie każdej gminy podano cztery liczby (w złp): 1) wysokość pensji w gotówce, 2) wysokość opłacanego przez gminę podymnego za urzędników, 3) wysokość opłacanego przez gminę szarwarku za urzędników, 4) roczny koszt utrzymania radnych i przysiężnych w złotych polskich. Aleksandrów – 676/314,15/352/1342,15; Biszczka – 494/221/212/927; Krzemień – 1066/640,15/532/2238,15; Księżpol – 780/348,15/342/1470,15; Lipiny – 693/365,15/358/1413,15; Lipsko – 634/291,15/264/1189,15; Łukowa – 559/274,15/273/1106,15; Rogóźno – 338/144,15/141/593,15; Stary Zamość – 704/297,15/270/1271,15; Struża – 793/409,15/336/1538,15; Tworyczów – 871/374/318/1563, tamże, wykaz radnych....

zastępca udowodni, że kara nastąpiła bez jego winy⁸⁴. Ten system pozwalał na gromadzenie sum umożliwiających opłacenie poza wyżej wymienionymi również: składki ogniowej od budowli kościelnych, delegacji rewizji ksiąg ludności, delegacji popisowej, delegacji superrewizji, transportu rekrutów do Janowa i Lublina, odwiezienia podatków i składek, druków i prenumerat, posługacza gminnego, kosztów podróży zastępców wójta, kosztów egzekucji, porto, stempla, oprawy ksiąg, utrzymanie delegacji alliewiacji, furazu dla żandarmów⁸⁵. W innych gminach z reguły obowiązki włościanina względem gminy ograniczały się do przekazywania rozporządzeń rządowych, szarwarku, dawania podwód do podróży w interesach gminy, straży nocnej, odprowadzania dezertów i przestępców⁸⁶. Składka pieniężna obowiązywała również poza ordynacją. W gm. Gościeradów włościanie płacili po 8 gr. na utrzymanie policjanta⁸⁷.

Tabela nr 3. Rachunki gminy Stróża za rok 1842 i 1843.

Składki gminnej zebrano w 1842 r.	1098,15	Składki gminnej zebrano w 1843 r.	1123,5
Przychód:		Przychód:	
Remanent	124,8	Remanent	10,24
Przewyżka poboru składki	24,18	Przewyżka poboru składki	427,19
Awansów z kas kluczowych	600	Awansów z kas kluczowych	700
Razem	748,26	Razem	1138,13
Rozchód:		Rozchód:	
Opłata ogniowa budowli koś.	82,11	Opłata ogniowa budowli koś.	82,11
Delegacja superrewizyjna	8,6	Budowa mostów	175
Delegacja alliewiacyjna	4,15	Delegacja popisowa	949,2
Delegacja popisowa	357,27	Transport rekrutów do Janowa	14,20
Transport rekrutów do Janowa	22,10	Odesłanie podatków	22
Odesłanie podatków	12	DPKP i Gub.	23
DPKP i Gub.	18	Posługacz	200
Posługacz	200	Koszt egzekucji kar porto	27,25
Koszt egzekucji kar, porto, stemple	19,22	Oprawa ksiąg	8,10
Różne	13	Różne	29
Razem	738,1	Razem	1531,8

Źródło: APL, AOZ, sygn. 4668, k. 109.

W tak zorganizowanej gminie nadużywanie uprawnień wójtowski było bardzo częste. Nadużycia wójtów podzielić można na trzy kategorie. Pierwsza kategoria to nadużycia wynikające z połączenia władzy dziedzica z sądowniczymi uprawnie-

⁸⁴ Tamże, AOZ, sygn. 4668, k. 79-80, AJDOZ do wszystkich rządów kluczowych i zastępców wójtów gmin ordynackich 28 XII 1840.

⁸⁵ Tamże, k. 71. Składka wpływała do kas kluczowych (dwa razy w roku przy opłacie szarwarku), a kasy te wypłacały awansem pewne kwoty zastępcom rozliczając ich kwartalnie z wydatków. Stan składki w kilku gminach ordynackich w 1841 roku przedstawiał się następująco: Aleksandrów dochód 1416,27 złp., a rozchód 1611,12 złp., Biszczka odpowiednio 1423, 5 i 1447, Krzemień 3181,9 i 3118,5, Lipiny 1812,22 i 1875,15, Lipsko 1591,26 i 1604,25, Łukowa 1434,15 i 1375,17, tamże, k. 14-16.

⁸⁶ Tamże, RGL Skb., sygn. 255, 257, 258, Tabele prestacyjne; por. T. Mencil, *Wież pańszczyźniana...*

⁸⁷ Tamże, sygn. 258, tabela prestacyjna wsi Gościeradów; por. J. Willaume, *Położenie włościan i antagonizmy klasowe w Gościeradowie u schyłku epoki feudalnej*, „Annales UMCS”, sec. F, vol. VII, 1952.

niami wójta (nadmierne karanie cielesne, obelgi słowne, ograniczenie wolności osobistej przez nie wydawanie świadectw przesiedlenia, nieuzasadnione zamykanie i przetrzymywanie w areszcie bez wyroku, samowola w ferowaniu wyroków, oszustwa w tabelach prestacyjnych). Drugą kategorię stanowiły nadużycia materialne (obciążenia podatkami dworskimi całej wsi, pobieranie wyższych podatków, wymuszanie łapówek), których dopuszczali się głównie zastępcy wójtów⁸⁸. Wreszcie trzecia kategoria to nadużycia wynikające ze sprzeciwu wobec władz zaborczych (pełnienie urzędu bez odpowiedniego zatwierdzenia przez władze, nie wypełnianie (lub zwlekanie z wykonaniem) tych poleceń władz (głównie policyjnych), które szkodziły sprawie narodowej, udzielanie pomocy oddziałom i emisariuszom⁸⁹.

Ukaz z 3 (15) marca 1859 r. stanowiący o nowej organizacji gminy wiejskiej prawo do sprawowania urzędu wójtowskiego pozostawiał w rękach właścicieli ziemskich⁹⁰, wymagając jednocześnie od nich odpowiednich kwalifikacji⁹¹. Biorąc pod

⁸⁸ W ordynacji zamojskiej jako sposób na nadużycia w miejsce dotychczasowych składek i danin wprowadzono roczną składkę pieniężną. Wprowadzenie składki nie rozwiązało ostatecznie problemu, gdyż zdarzały się przypadki sprzeniewierzenia pieniędzy ze składek (Feliks Jaszczolt z-ca wójta gm. Biszczka i Ferdynand Modzelewski z-ca wójta gm. Książpol). Pieniądze odzyskano, APL, AOZ, sygn. 4668, k. 118, Wyciąg z 17 sesji administracji 26 VIII 1844; w 1835 r. zastępcy w gminach ordynackich otrzymali zakaz korzystania z podwód z gminy, ponieważ ze skarbu ordynacji wyznaczono furaz na konie i wszelkie podróże powinni własnymi końmi wykonywać, tamże, sygn. 4666, k. 46, AJDOZ do rządcy klucza szczebrzeszyńskiego 31 XII 1835.

⁸⁹ J. Śmiałowski, *Nadużycia wójtów w Królestwie Polskim (do 1864)*, s. 41. Działania tzw. „partyżantki Zaliwskiego” na interesującym nas terenie stały się okazją do wyrażenia przez społeczeństwo patriotyzmu. Ważne zadanie w zakrojonej na szeroką skalę akcji wojskowej prowadzonej przez Rosjan wyznaczono wójtom, którzy mieli informować o ruchach oddziałów i współorganizować oblavy. Wielu obawiając się represji ograniczyło się tylko do opóźniania wykonania rozkazów i drobnej pomocy, ale byli też tacy, którzy zapłacili za to wysoką cenę. Min. z-ca wójta gm. Boiska Piotr Różański i pisarz Serafin Giżewski, za ogłoszenie zarządzenie o chwytniu partyzantów po dwóch tygodniach. Za kontakty z partyzantami aresztowano również wójta tej gminy Jana Bancereńskiego, L. Zalewski, *Z dziejów partyżantki r. 1833 w województwie lubelskim (w setną rocznicę)*, Lublin 1934, s. 72-73. W 1849 r. usunięto wójta gm. Dzierzkowice J. Zelechowskiego za wyrażoną w 1846 r. gotowość należenia do bunt, T. Mencil, *Gmina dominialna...*, s. 134 i 140. O nieprawomyślność posądzano również oficjalistów ordynackich, L. Zalewski, *Z dziejów partyżantki r. 1833 w województwie lubelskim (w setną rocznicę)*, Lublin 1934, s. 24-25. W 1848 r. władze centralne poważnie zaniepokoiły się doniesieniami z pow. zamojskiego. NPZ donosił o patriotycznych nastrojach wśród szlachty, a w szczególności ordynackich oficjalistów. Postanowiono nawet wysłać do Zwierzynca rotę piechoty i kandydata rządowego na zastępcę wójta gm. Zwierzyniec, APL, RGL Taj., sygn. 24, s. 67-70, Główny dyr. KRŚWiD do GL 28 V (9 VI) 1848. W konsekwencji tego powstał specjalny spis zastępców wójta w gminach ordynackich z charakterystyką ich prawomyślności. I tak NPZ pozytywnie ocenił: Antoniego Glowackiego (gm. Lipiny), Jana Putajewskiego (gm. Stróża), Tomasza Strzemiecznego (gm. Książpol), Józefa Frankowskiego (gm. Aleksandrów), Kazimierza Domańskiego (gm. Krzemień i Chrzanów), Michała Przybyszewskiego (gm. Tworczyów). Szczepan Ran (gm. Stary Zamość) oddany został pod dozór policyjny, Leon Szpecht (gm. Rogóźno) i Leon Maleszewski (gm. Lipsko) pomimo braku dowodów nieprawomyślności zdaniem naczelnika powinni zostać zmienieni podobnie jak Jan Tomalski (gm. Łukowa) i niezasługujący na zaufanie Teofil Zalewski (gm. Zwierzyniec). Jan Krótki zastępca wójta gminy Biszczka określony jest jako wróg prawosławia (w jego gminie istniały trzy parafie prawosławne). Tamże, s. 86, NPZ do GCGL 2 (14) VI 1848. Piastujący urząd zastępcy wójta gminy Irena, A. Gilewicz, miał pozwalać na spotkania miejscowych „fabrykantów” z emisariuszami jak również tolerować zbiegostwo spisowych za granicę. Zarzutów nie potwierdziło śledztwo, APL, RGL Taj., sygn. 20, s. 153-164.

⁹⁰ Art. 4 ukazu głosił, że urząd wójta przypisany jest do dominium, czyli do tytułu dziedzictwa (własności), APL, AOZ, sygn. 4689, Ukaz z 3 (15) III 1859 r. (druk).

uwagę, że w nowej rzeczywistości gmina składająca się z dominiów kilku właścicieli miała stać się powszechnym zjawiskiem, szczegółowo określono tryb powoływania wójta w takich przypadkach. Możliwość ubiegania się o stanowisko wójta w gminie „zbiorowej” gwarantowało posiadanie 10 dymów lub 300 morgów gruntu. Jedynie, gdy żaden z właścicieli częściowych nie spełniał tego warunku wszyscy oni mogli się ubiegać o wójtostwo. Nauczona półwieczną praktyką władze niejako wymusiły na właścicielach, poprzez kształt przepisów, ściśle przestrzeganie prawa. Nie wyznaczenie kandydata na wójta w odpowiednim czasie powodowało, że wójta wyznaczała KRSW. Brak kwalifikacji uprawnionych właścicieli i nie przedstawienie w terminie zastępcy pociągało za sobą narzucenie wójta z ramienia rządu na koszt właściciela (na okres do 3 lat). W dalszy ciągu pozostawiono wójtom możliwość wyręczenia się zastępcą, zatwierdzanym przez rząd gubernialny, albo wyznaczenia kandydata na wójta, który uzyskałby akceptację KRSW. Przekazanie obowiązków zastępcy równało się przyjęciu za jego działania odpowiedzialności. Z odpowiedzialności wójt był zwolniony, gdy zastępcą przez protokółarne oświadczenie obowiązków wójta i odpowiedzialność przyjął⁹².

Każda gmina wiejska miała mieć organ doradczy w postaci rady gminy. Rada wyrażała swoją opinię w kwestiach sprawiedliwego rozkładu ciężarów gminnych, środków na utrzymanie dróg, mostów, odpływów wody itp., łagodzenia następstw nieurodzajów, klęsk losowych, epidemii, pomoru bydła, zapewniała opiekę ubogim, sierotom, kalekom i chorym, czuwała nad magazynami zbożowymi, czy też kapitałami gminnymi. Radnych wybierał ogół gminy, a podaną przez wójta listę zatwierdzał naczelnik powiatu⁹³.

Ponadto administrację gminy uzupełniał sołtys. Przewidywano jednego sołtysa dla każdej wsi, zaś w przypadku wsi większych ewentualnie podsołtysa. Stanowisko to obsadzali w drodze wyboru z pomiędzy siebie osiedli mieszkańcy gminy. Sołtysów zatwierdzał naczelnik powiatu, a wójt wraz z radą mieli obowiązek opracowania zasad wynagradzania sołtysów⁹⁴.

⁹¹ Ubiegający się o zatwierdzenie na stanowisku wójta musiał być pełnoletnim, używającym praw cywilnych mieszkańcem Królestwa Polskiego, objętym księgami ludności stałej, wolnym od zaciągu wojskowego i zarzutów kryminalnych, „ukształconym w stopniu odpowiednim do pełnienia tych obowiązków”. Prawa do piastowania władzy wójtowskiej odmówiono: cudzoziemcom, kobietom, duchownym, Żydom, oraz osobom zdyskwalifikowanym przeszłością kryminalną. Dopuszczono możliwość pełnienia obowiązków wójta w gminach przylegających do miast przez burmistrzów, APL, AOZ, sygn. 4689, instrukcja do ukazu z 3 (15) III 1859 r.

⁹² Tamże, Ukaz... W przypadku chwilowego zastępstwa nominacji dokonywał naczelnik powiatu. Instrukcja...; Pełnomocnik ordynata Zamoyskiego już w VIII 1859 r. prosił KRSW o wyjaśnienie kwestii odpowiedzialności wójta za zastępców. KRSW wyjaśniła, że odpowiedzialność wójta gminy nie stosuje się do czynów osobistych zastępcy, lecz do skutków cywilnych z uchybień. Była to odpowiedzialność „subsydialna” tzn., że dotyczyła wójta w momencie, gdy majątek zastępcy nie wystarczył na wynagrodzenie skutków czynu. Władze były zobowiązane usunąć z posady zastępcę natychmiast, gdy wójt odmówi mu poręczenia i zażądał usunięcia nawet bez podania przyczyn, tamże, E. Bogdański do KRSWiD 18 (20) VIII 1859 i KRSWiD do Bogdańskiego 17 (29) IX 1859.

⁹³ Przyjęto następującą zasadę dla określenia liczby osób stanowiących radę gminy: 50 dymów 3 radnych, 70 dymów 4, 100 dymów 5, 150 dymów 6, a następnie na każde kolejne 100 dymów po 1 radnym, tamże, instrukcja....

⁹⁴ Tamże.

Proces organizacji gmin przebiegał dosyć wolno. Zmian terytorialnych dokonywano jeszcze w 1861 r. Nie wszystkie gminy miały także władze. Jeszcze w październiku 1862 r. wójtów nie miały gminy Lipa i Chrzanów⁹⁵. Problemem stała się również obsada stanowisk zastępców. W ordynackiej gm. Stróża po aresztowaniu zastępcy Zdanowskiego, żaden z oficjalistów nie podjął się objęcia urzędów zastępcy i rządcy klucza⁹⁶.

Już w 1862 r. władze w oficjalnych dokumentach dały do zrozumienia, że obecna organizacja gminy uniemożliwia wprowadzenie sądownictwa gminnego i systemu samorządowego w przyszłości⁹⁷. W 1863 r. powstał projekt reorganizacji gminy autorstwa Wielopolskiego zakładający wprowadzenie wójta obieralnego, utworzenie organu przedstawicielskiego pod nazwą rady gminy i rozszerzonego czynnego i biernego prawa wyborczego oraz obieralnego wójta z uprawnieniami administracyjno-policyjnymi. Projekt ten zrodzony w czasie powstania nie zyskał aprobaty cara⁹⁸.

W roku 1864 władze carskie zdecydowały się na radykalne reformowanie wsi. Reformy te dotyczyły nie tylko kwestii własności ziemi, ale także organizacji gminy. Władze nie widząc powodów do dalszego łączenia „patrymonialnej jurysdykcji i połączonej z urzędem wójta gminy władzy”, gdyż nie zapewniło to „publicznego porządku i wymiaru ścisłej sprawiedliwości”, postanowiły „o użyteczności przypuszczenia włościan do udziału w sprawach wiejskiej administracji”⁹⁹. Był to moment przełomowy, gdyż spełnione zostały trzy, zdaniem H. Brodowskiej, zasadnicze aspekty warunkujące „przekształcenie gminy okresu feudalnego w ogniwo administracji nowożytnego państwa”, mianowicie „prawne uregulowanie sprawy wolności jej mieszkańców, zabezpieczenie własnością gruntową”, powołanie aparatu urzędniczego wyzwalamącego gminę z dominialnej zależności i dopuszczenie czynnika społecznego do udziału we władzach gminy¹⁰⁰.

W latach 1815-1864 w wyniku działania wielu czynników zarówno natury politycznej jak i społecznej dokonała się ewolucja poglądów na rolę i miejsce gminy w ustroju administracyjnym i społecznym Królestwa Polskiego. Ustrój gminy dominialnej dawał duże możliwości do nadużyć, a stojący na jej czele właściciel działając na rzecz państwa zawsze występował również w swojej prywatnej sprawie. Skuteczność działalności wójtów oceniano zapewne poprzez przyrównanie skuteczności fiskalnej, przyrównując tym samym oko na noszące znamiona przestępstwa działania tychże urzędników. Wraz ze wzrostem braku zaufania do dominujących w życiu politycz-

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ APL, AOZ, sygn. 4689, NPZ do ZDOZ 13 (23) VII 1863. „Czasy atoli dzisiejsze są wyjątkowe, obowiązki zastępcy wójta gminy w normalnym biegu rzeczy podrzędne, dziś na pierwszym stanęły stopniu”. Protokół narady naczelników wydziałów w przedmiocie obsadzenia posady rządcy i zarazem zastępcy wójta gminy w kluczu i gminie stróskiej odbytej 23 IX 1863; Na trudności wynikające z łączenia funkcji zastępcy i rządcy wskazywał również rządcą klucza lipińskiego. Rządcą klucza lipińskiego do ZDOZ 19 XII 1863.

⁹⁷ J. Kukulski, *Sądy gminne w Królestwie Polskim. Studium społeczno-historyczne*, Kielce 1995, s. 34.

⁹⁸ Tamże, s. 36.

⁹⁹ DPKP, t. 52, s. 39.

¹⁰⁰ H. Brodowska, *Gmina wiejska i jej samorząd*, s. 11-12.

nym i społeczno-gospodarczym warstw posiadających władze z rosnącym krytycyzmem oceniały gminę. W tych specyficznych warunkach spotęgowanych wybuchem powstania styczniowego doszło do ogłoszenia reformy gminnej rozdzielającej władzę patrymonialną od wójtowskiej, co przy wprowadzeniu uwłaszczenia włościan pozbawiło właścicieli ziemskich większego wpływu na funkcjonowanie gminy powłaszczeniowej.

Podział obwodu zamojskiego na gminy w roku 1819

Nazwa gminy	Wsie i osiedla wchodzące w skład gminy ¹⁰¹	Dymów	Dusz
Powiat kraśnicki			
Borów	Borów, Kosin, Mniszek	133	1176
Brzozówka z Batorzem	Brzozówka, Białek, Moczydła, Batorz, Aleksandrówka, Otrocz, Wólka Batorska, Zdziłowice, Branewka	464	3002
Bliskowice	Bliskowice	21	255
Boby	Boby	36	229
Boża Wola	Boża Wola, Majdan Dębina, Studzianki	48	246
Boiska	Boiska	29	225
Chrzanów Szlachecki	Chrzanów Szlachecki z Branwicami	50	463
Chrzanów Ordynacki	Chrzanów Ordynacki, część Branwic	127	619
Dębina	Dębina	13 ¹⁰²	67
Boża Wola	Boża Wola	9 P	53
Dzierzkowice	Dzierzkowice, Księżomierz	273	1777
Gościeradów	Gościeradów, Plebania, Wólka, Liśnik	157	1057
Gościeradów	Mariampol, Szczecyn, Salomin, Wólka Szczeczka, Węglin, Węglinek, Łychów „ze szlachtą”	156	801
Grabówka	Grabówka	40	272
Janiszów	Janiszów	92	564
Kłodnica Górna	Kłodnica Górna, Ryczydół	38	292
Kłodnica Dolna	Kłodnica Dolna	53	323
Kawęczyn	Kawęczyn	38	169
Liśnik Mały	Liśnik Mały	10	68
Moniaki	Moniaki, Wierzbica	33	294
Trzydnik	Trzydnik	33	272
Modliborzyce	Stupie, Dąbie, Kalenne	59	391
Olbięcin	Olbięcin	50	274
Opoka Duża	Opoka Duża	24	280
Opoka Mała	Opoka Mała	23	157
Popkowice	Popkowice, Majdan Ewunin,	40	279
Skorczyce	Popkowice Skorczyckie	55	392
Skorczyce	Skorczyce, Majdan	55	373
Polichna	Wojciech Dolińskiego	28	229
Polichna	Józefa Dolińskiego	29	223
Stojeszyn	Stojeszyn	24	173
Popów	Popów	21	177
Potok	Część Dederki, część Kowalskiego	11	129

¹⁰¹ W przypadkach, gdy gminę stanowiła tylko część wsi podano za źródłem nazwisko właściciela w nie zmienionej formie.

¹⁰² W tabeli podano tylko informację o 13 pustych dymach i 63 mieszkańcach.

Potok	Maniccy, Rzeczycki	17	129
Potok	Cześć Trzcinańskiego	18	93
Potok	Cześć Sołtyka	46	292
Potoczek	Dąbrówka, Świdry, Potok Plebania	35	319 ¹⁰³
Potok	Cześć Wybranowskiego	27	202
Rachów	Rachów, Jakubowice, Sucha Wólka, Chamówka	60	446
Rzeczyca Księża	Rzeczyca, Pasieka	24	453
Rzeczyca Ziemiańska	Wola Trzydnicka	61	491
Studzianki	Studzianki, Węglinek	29	159
Stojeszyn	Stojeszyn	29	250
Stróża	Blinów, Słodków, Stróża, Szastarka	216	1499
Świeciechów	Świeciechów	142	810
Wierzchowiska	Wierzchowiska, Stary Majdan, Antolin, Lute	150	1023
Wilkołaz	Wilkołaz, Wola Rudnicka, Zalesie	179	1116
Wolica	Wolica, Wojciechów	60	409
Wyźnica	Budzyń, Pułankowice, Suchynia, Wyźnianka, Wyźnica	76	580
Zakrzówek	Bystrzyca, Majdan, Rudnik, Sulów, Zakrzówek	290	1794
Zdziechowice	Łązek, Zdziechowice folwark i plebania	139	566
Powiat tarnogrodzki			
Abramów	Abramów, Hosznia, Jędrzejówka, Majdan, Wola Abramowska	92	594
Biłgoraj	Bojary, Gromada, Rożnówka, Wola	89	465
Biszczka	Biszczka, Kawęczyn	331	2300
Chmiełek	Bukowina, Chmiełek, Rakówka, Zawadka	518	3247
Goraj ¹⁰⁴	Bononia, Branew, Bukowa, Chrzanów, Hosznia, Korytków, Łada, Malinie, Zagrody	221	1276
Janów	Biała, Błonie, Dzwola, Flisy, Godziszów, Jonaki, Kiszki, Kocudza, Krzemień, Lipa Stara i Nowa, Łązek, Momoty, Pikule, Rataj, Ruda, Uście, Wrzosów, Wólka Ratajska, Zagrody,	1071	6476
Kąty	Cecynopol, Dyle, Ignatówka, Kajetanówka, Kąty, Rapy, Rzeczyca, Sokołowska, Stara Wieś, Wola,	221	1371
Krzyszów	Bystre, Derylaki, Gozd, Huta Krzeszowska, Jasiennik, Kamionka, Krzeszów Górny i Dolny, Maziarnia, Pokoje, Sieraków, Szaski, Ruda Dymarska, Żak	589	4050
Luchów	Luchów	174	940
Lipiny	Borowina, Brzozowice, Hucisko Krzeszowskie, Jedlinki, Lipiny	471	2667
Łukowa	Lipowiec, Łukowa, Osuchy, Szostaki, Wólka Łukowska	389	2381
Majdan Książpolski	Brodzianki, Drodzde, Gawory, Króle, Majdan Książpolski, Margole, Markowice, Maziarnia, Pawlichy, Ruszpol, Telekąty, Zanie, Zynie	581	3276
Naklik	Giecki, Kulno, Naklik, Szyszaków, Zawady	291	2025
Plusy	Korchów, Plusy	202	1138
Potok Dolny	Dąbrówka, Gozd Potocki, Potok Dolny, Potok Górny, Zagrodki	401	2452
Radzięcin	Komodzianka, Radzięcin, Średniówka, Teodorówka, Wola Ra-	230	1198

¹⁰³ Tabela zawiera nieprawidłowe dane, jeżeli chodzi o wieś Dąbrówka. Podano 93 mężczyzn i 97 kobiet, co stanowi 190 osób a nie jak wykazano w źródle 167.

¹⁰⁴ W tabeli został wymieniony Chrzanów i „Branew” (powinna być Branwica) jako część gminy Goraj. W związku z tym, że Chrzanów i Branwica zostały wymienione jako gmina Chrzanów Ordynacki w powiecie kraśnickim autor pomniejszył liczbę dymów i dusz gminy Goraj o te dwie miejscowości.

	dzieńca		
Różaniec	Różaniec	206	1669
Sól	Banachy, Biedaczów, Ciosmy, Dąbrowica, Dereźnia, Łazory, Puszcza Sołska, Sól, Ruda	480	3238
Zamch	Babiec, Borowe Młyny, Kolonia Dorbozy, Obsza, Wola Obszańska, Zamch	698	3819
Powiat zamojski			
Aleksandrów	Aleksandrów, Hamernia, Górniki, Majdan Nepryski	472	2748
Ciotusza	Ciotusza	64	411
Gorajec	Chłopków, Czarnystok, Gorajec, Latyczyn, Lipowiec, Zaburze	502	2915
Gruszka Wielka	Gruszka Mała i Wielka, Staw	87	359
Hyrza	Hyrza	22	136
Krasnobród	Adamów, Blizów, Bondyryz, Boża Wola, Chutków, Feliksówka, Hucisko, Huta Stara, Hutki, Jarnia, Kaczorki, Majdanik, Małewszczyzna, Potoczek, Potok Senderki, Rachodoszcze, Suchowola, Szewnia, Trzepieciny, Wola Husińska	756	4175
Lipisko	Biała Wola, Kalinowice, Kosobudy, Lipsko, Mokre, Pniówek, Wieprzec, Wola Lipska, Wólka Wieprzecka, Zapornica, Zarzyca, Żdanów,	354	2083
Niedzieliska	Białobrzegi, Bodaczów, Bród, Kawęczyn, Niedzieliska, Płoskie, Wielęcza, Wysokie, Zawada	582	3717
Ruskie	Podklasztor, Ruskie	54	307
Ruskie Piaski	Nowa Wieś, Ruskie Piaski	81	495
Rybnica	Długikąt, Grabówka, Hucisko, Kunki, Majdan, Nowiny, Pardysówka, Podrusów, Rybnica, Stanisławów, Swice, Ulów	575	3151
Sitaniec	Horyszów Polski, Huszczka Wielka i Mała, Jarosławiec, Majdan Sitaniecki, Monastyr, Sitaniec z Wólką i Kolonią, Szopienik, Stabrow, Sulmice, Wiszenka, Wólka Infulacka, Zabytów	458	3343
Stary Zamość	Krasne, Stary Zamość, Wirkowice,	205	1259
Stary Zamość	Chomęciska, Janowiec, Siedliska, Wierzba	229	1420
Sułów	Sułów, Sułówek	55	357
Średnie	Średnie	29	178
Sułowiec	Sułowiec	17	133
Tarnowola	Brzeziny, Tarnowola	50	249
Tarzymiechy	Tarzymiechy	105	480
Tworyczów	Gruszka Zaporska, Kitów, Kulików, Mokrelpe, Nawóz, Podlesie Radecznicza, Sąsiadka, Tworyczów, Ujście, Zakłodzie, Zaporze, Żrebce,	417	2377
Udrycze	Debowica, Udrycze, Wisłowiec	201	1102
Ujazdów	Staw, Ujazdów	61	331
Zwierzyniec	Obroc, Panasówka, Poręby, Rudka, Szozdy, Tereszpol, Topólcza, Turzyniec, Wywłoczka, Zwierzyniec, Żurawnica,	597	3344
Złojec	Bortatycze, Deszkowice, Michałów, Nielisz, Rozłopy, Wólka Złojcka, Zarudzie, Złojec	390	2461

powiat tomaszowski			
Rogóżno	Kolonia, Mazily, Paar, Pasieka, Rogóżno, Śliwarki	171	1174
Wieprzowe Jezioro	Łosiniec, Szara Wola, Wieprzowe Jezioro, Wólka Łosiniecka	269	1487

Źródło: APL, KWL, sygn. 508. Wiadomość statystyczna obejmująca w sobie ilość dymów osiadłych i pustych, ludność męską i żeńską, sprzężaj w koniach i wołach, wedle stanu obecnego z gmin i przyległościów[...], oraz wykaz należności liwerunkowej[...] Radzie Obywatelskiej Województwa Lubelskiego[...] podane 1 V 1819 r.

Podział na gminy powiatu zamojskiego w roku 1864

Nazwisko gminy nowoustanowionej	Z jakich wsi składają się		Liczba		
	Nazwisko wsi	Do jakich gmin dotąd należały	Dusz	Dymów	Folwarków
KRAŚNICKI OKRĘG SĄDOWY					
Świeciechów	Świeciechów	Świeciechów	696	114	2
	Bliśkowice	Wałowice	128	17	1
	Wałowice	Wałowice	200	28	1
	Potok	Wałowice	<u>148</u>	<u>27</u>	<u>1</u>
			1172	186	5
Rachów	Wólka Rachowska	Rachów	35	8	1
	Opoka Mała	Rachów	169	23	-
	Rachów	Rachów	234	25	2
	Jakubowice	Rachów	43	8	-
	Opoka Duża	Opoka Duża	216	52	1
	Borów	Borów	367	63	1
	Kosin	Borów	321	47	1
	Mniszek	Borów	248	40	1
	Rakówka	Borów	<u>107</u>	<u>23</u>	<u>1</u>
			1760	289	8
Księżomierz	Księżomierz	Księżomierz	530	78	1
	Chamówka	Rachów	21	2	-
	Grabówka	Boiska	<u>372</u>	<u>48</u>	<u>1</u>
		923	128	2	
Dzierzkowice	Dzierzkowice	Dzierzkowice	1680	288	3
	Boiska	Boiska	280	30	1
	Sosnowa Wola	Boiska	<u>126</u>	<u>20</u>	<u>1</u>
		2086	338	5	
Moniaki	Boby	Boby	308	46	1
	Kozarów	Boby	40	6	1
	Majdan	Boby	62	10	-
	Wierzbica	Moniaki	150	21	1
	Moniaki	Moniaki	202	26	1
	Majdan	Moniaki	<u>60</u>	<u>12</u>	-
		822	121	4	

Ostrów	Popkowice	Popkowice	460	74	1
	Majdan	Ostrów	144	20	-
	Ostrów	Ostrów	262	37	1
	Skorczyce	Skorczyce	160	22	1
	Majdan Liśnik	Skorczyce	<u>350</u>	<u>48</u>	-
			1376	201	3
Wilkołaz	Rudnik	Ostrów	106	22	1
	Kępa	Kłodnica Dolna	118	18	1
	Kłodnica Dolna	Kłodnica Dolna	220	42	1
	Majdan Białowody	Kłodnica Dolna	80	11	1
	Emilianów	Kłodnica Dolna	8	2	1
	Wólka	Kłodnica Dolna	20	5	-
	Kłodnica Górna	Kłodnica Górna	150	36	4
	Majdan Ryczydół	Kłodnica Górna	46	13	1
	Wilkołaz	Stróża	1217	195	2
	Wola Rudnicka	Stróża	129	20	-
	Zalesie	Stróża	178	28	-
	Pułankowice	Stróża	<u>141</u>	<u>20</u>	-
			2413	412	<u>12</u>
Zakrzówek	Bystrzyca	Zakrzówek	570	91	-
	Zakrzówek	Zakrzówek	585	89	1
	Majdan	Zakrzówek	484	91	-
	Rudnik	Zakrzówek	593	96	1
	Sułów	Zakrzówek	625	89	1
	Cieślanka	Zakrzówek	<u>58</u>	<u>9</u>	-
		2915	465	3	
Studzianki	Węglinek	Studzianki	140	18	-
	Świerczyna	Studzianki	19	3	-
	Studzianki	Studzianki	272	29	2
	Boża Wola	Boża Wola	72	18	1
	Dębina	Boża Wola	145	32	1
	Aleksandrówka	Stróża	<u>242</u>	<u>38</u>	-
		890	138	4	
Zdziłowice	Batorz	Stróża	249	79	1
	Wólka Batorska	Stróża	264	33	-
	Zdziłowice	Stróża	1059	141	-
	Otrocz	Stróża	700	91	-
	Piłatka	Stróża	<u>205</u>	<u>32</u>	-
		2477	376	1	
Struża	Budzyń	Stróża	194	29	-
	Wyżnica	Stróża	182	30	1
	Wyżnianka	Stróża	128	15	1
	Karpiówka	Stróża	153	27	-
	Stodków	Stróża	816	127	-
	Stróża	Stróża	286	38	2
	Suchynia	Stróża	171	22	-
	Szastarka	Stróża	<u>235</u>	<u>36</u>	-
		2165	324	4	

Brzozówka	Brzozówka	Stróża	312	43	1
	Blinów	Stróża	676	90	1
	Moczydła	Stróża	240	35	-
	Błazek	Stróża	483	68	-
	Wojciechów	Polichna	76	18	1
	Polichna Górna	Polichna	165	34	2
	Polichna Dolna	Polichna	170	29	1
	Bliskowice	Wierzchowiska	45	10	1
	Wierzchowiska	Wierzchowiska	570	75	1
	Antolin	Pasieka	70	18	-
	Majdan Stary	Pasieka	120	27	-
	Pasieka i Węgliska	Pasieka	<u>45</u>	<u>7</u>	<u>2</u>
		2972	454	10	
Modliborzyce	Dąbie i Lute Doły	Modliborzyce	137	25	1
	Kalenne	Modliborzyce	56	9	-
	Majdan	Modliborzyce	55	8	-
	Majdan Grabczycha	Modliborzyce	34	4	-
	Świnie	Modliborzyce	43	7	-
	Słupie i fol. Janówek	Modliborzyce	121	24	2
	Ciechocin	Modliborzyce	29	6	-
	Gwizdów	Stojeszyn	89	11	-
	Zarajec	Stojeszyn	86	14	-
	Stojeszyn	Stojeszyn	336	61	2
	Wolica	Lute	162	41	-
	Lute	Lute	<u>73</u>	<u>18</u>	<u>2</u>
			1221	228	7
	Potok Wielki	Potok Stany	Potok Wielki	}	72
Świdry		Potok Wielki	}443	23	-
Huta Potocka		Potok Wielki	}	-	-
Potok Stanki		Potok Wielki	33	8	1
Potok Plebania		Potok Wielki	116	14	1
Potok Niwiński		Potok Wielki	}	-	1
Maleniec		Potok Wielki	}154	20	-
Potok Wyszomirski		Potok Wielki	176	15	1
Łysaków		Potok Wielki	}	11	1
Wola Potocka		Potok Wielki	}123	11	1
Potoczek		Potok Wielki	109	11	-
Marzyniec		Potok Wielki	50	6	-
Brzeziny		Potok Wielki	65	10	-
Dąbrówka		Potok Wielki	124	15	1
Potok Łachman		Potok Wielki	118	13	1
Osówek		Potok Wielki	10	2	-
Zarajec		Potok Wielki	35	6	-
Potok Miękiński		Potok Wielki	<u>8</u>	<u>2</u>	<u>1</u>
			1564	239	10
Zdziechowice	Zdziechowice	Zdziechowice	755	101	2
	Łązek Zaklikowski	Zdziechowice	187	25	1
	Irena	Zdziechowice	337	36	-
	Lipa	Lipa	<u>779</u>	<u>119</u>	<u>1</u>
		2058	281	4	

Gościeradów	Wólka	Gościeradów	121	21	1	
	Gościeradowska	Gościeradów	164	20	-	
	Wólka Szczeka	Gościeradów	391	56	1	
	Gościeradów	Gościeradów	142	27	1	
	Gościeradów Księży	Gościeradów	14	3	1	
	Kotówka	Gościeradów	282	35	1	
	Liśnik Duży	Gościeradów	80	10	-	
	Marnopole	Gościeradów	88	11	1	
	Salomin	Gościeradów	143	21	-	
	Suchodoły	Gościeradów	<u>461</u>	<u>50</u>	<u>1</u>	
	Szczecyn		1886	254	7	
Olbięcín	Wola Trzydnicka	Rzeczycza Ziemiańska	216	26	1	
	Rzeczycza	Rzeczycza Ziemiańska	353	76	2	
	Ziemiańska	Rzeczycza Ziemiańska	228	32	1	
	Trzydnik Duży	Rzeczycza Ziemiańska	92	12	1	
	Trzydnik Mały	Olbięcín	279	45	1	
	Olbięcín	Olbięcín	208	41	1	
	Dąbrówka	Olbięcín	151	18	1	
	Liśnik Mały	Olbięcín	60	10	-	
	Agatówka	Olbięcín	80	9	-	
	Wólka	Olbięcín	90	9	1	
	Dębniak i fol. Góra	Rzeczycza Księża	133	17	1	
	Pasieka	Rzeczycza Księża	471	56	2	
	Rzeczycza Księża	Gościeradów	128	20	1	
	Węglinek	Gościeradów	90	10	-	
	Węglinek	Gościeradów	140	16	-	
	Łychów Gościerad.	Gościeradów	<u>160</u>	<u>23</u>	-	
	Łychów Szlachecki		2879	420	13	
	Chrzanów	Branew Ordynacka	Chrzanów	127	20	13
		Branew Szlachecka	Chrzanów	164	18	1
Chrzanów		Chrzanów	693	114	1	
Ordynacki		Chrzanów	384	57	2	
Chrzanów		Sądowy				
Szlachecki		Krzemień	209	32	1	
Tarnogrodzki Okręg		Krzemień	345	57	-	
Branew		Krzemień	<u>233</u>	<u>37</u>	-	
Łada			2155	335	18	
Malinie						

TARNOGRODZKI OKRĘG SĄDOWY

Zofianka	Andrzejów	Krzemień	435	68	-
	Biała i Obrówka	Krzemień	959	159	1
	Wólka Ratajska	Krzemień	346	48	-
	Godziszów	Krzemień	1907	267	1
	Zofianka Górna	Krzemień	162	26	-
	Zofianka Dolna	Krzemień	87	15	1
	Jonaki	Krzemień	15	4	-
	Krzemień	Krzemień	1354	206	-
	Łązek Ordynacki	Krzemień	457	63	-
	Pikule	Krzemień	76	12	-
	Rataj	Krzemień	173	24	-
	Ruda	Krzemień	103	23	-
	Szklarnia	Krzemień	124	17	1
	Kraśnicki Okręg Sądowy	Sądowy			
	Kawęczyn Rataj	Kawęczyn Kawęczyn	273 95	152 1	1
			6166	984	5
Kocudza	Andrzejówka	Krzemień	154	19	-
	Bukowa	Krzemień	392	45	-
	Władysławów	Krzemień	323	44	-
	Dzwola	Krzemień	583	87	-
	Zdzisławice	Krzemień	293	39	-
	Kapronie	Krzemień	115	16	-
	Konstantów	Krzemień	221	32	-
	Korytków	Krzemień	612	79	-
	Kocudza Dolna	Krzemień	94	21	-
	Kocudza Górna	Krzemień	}		2
	Celinki	Krzemień	1400	214	
Flisy	Krzemień	158	21	-	
		4345	617	2	
Abramów	Abramów	Abramów	56	6	1
	Wólka	Abramów	110	21	-
	Gosznia	Abramów	44	9	-
	Abramowska	Abramów	158	31	-
	Andrzejówka	Abramów	68	12	-
	Majdan	Krzemień	134	25	-
	Bononia	Krzemień	356	53	-
	Hosznia	Krzemień	159	28	1
	Zagrody Malińskie		1085	185	2

Kąty	Niemirów	Sokolówka	21	6	-
	Sokolówka	Sokolówka	144	27	1
	Albinów	Radziecin	18	3	-
	Radziecin	Radziecin	222	40	1
	Średniówka	Radziecin	100	19	-
	Teodorówka	Teodorówka	255	59	1
	Wola Kątecka	Kąty	116	18	1
	Karolówka	Kąty	164	24	-
	Kąty	Kąty	96	20	1
	Rzeczycza	Kąty	333	42	-
	Stara Wieś	Kąty	72	11	-
	Wola Radziecka i Smoryń	Wola Radziecka	305	41	1
	Komodzianka	Wola Radziecka	<u>273</u>	<u>31</u>	-
			2119	341	6
	Biłgoraj	Bojary	Biłgoraj	72	18
Wola		Biłgoraj	123	35	-
Gromada		Biłgoraj	216	40	-
Majdan		Biłgoraj	59	9	-
Rapy		Biłgoraj	16	3	-
Rożnówka i Edwardów		Biłgoraj	147	33	1
Teodorówka		Biłgoraj	16	1	1
Dyle		Dyle	68	20	1
Ignatówka		Dyle	27	7	-
Pasztanówka		Dyle	121	25	-
Rapy		Dyle	44	9	-
Cecynopol		Dyle	15	3	-
Puszczka Solska		Księżpol	159	28	1
Dąbrowica		Księżpol	616	92	-
Dąbrowica Zagrody		Księżpol	57	12	-
Nadrzecze		Sokolówka	<u>108</u>	<u>19</u>	-
			1864	354	4

Sól	Banachy	Księżpol	131	23	-
	Bidaczów Stary	Księżpol	109	25	-
	Bidaczów Nowy	Księżpol	84	22	-
	Brodziaki	Księżpol	65	9	-
	Wola Dereźniańska	Księżpol	132	30	-
	Dereźnia Zagrody	Księżpol	158	37	-
	Dereźnia Majdańska	Księżpol	62	14	-
	Dereźnia Solska	Księżpol	219	27	-
	Korczew	Księżpol	185	26	-
	Łazory	Księżpol	313	58	-
	Majdan Nowy	Księżpol	359	44	-
	Majdan Stary	Księżpol	525	63	-
	Margole	Księżpol	61	7	-
	Okragie	Księżpol	142	25	-
	Rogale	Księżpol	261	39	-
	Rogóźno	Księżpol	101	20	-
	Ruda	Księżpol	139	24	-
	Ruda Zagrody	Księżpol	49	10	-
	Smulsko	Księżpol	294	51	-
	Sól	Księżpol	1097	109	1
Ciosmy	Księżpol	<u>190</u>	<u>30</u>	=	
		4676	693	1	
Księżpol	Bukowiec	Księżpol	6	2	-
	Gliny	Księżpol	65	12	-
	Zawadka	Księżpol	473	50	-
	Zanie	Księżpol	99	11	-
	Zynie	Księżpol	284	35	-
	Króle Nowe	Księżpol	95	13	-
	Króle Stare	Księżpol	105	10	-
	Księżpol i	Księżpol	932	89	2
	Kamionka	Księżpol	129	15	-
	Markowicze	Księżpol	79	12	-
	Marianka	Księżpol	149	33	-
	Przymiarka	Księżpol	624	65	-
	Rakówka	Księżpol	43	5	-
	Cegielnia	Biszczka	893	154	1
	Korchów	Biszczka	384	65	1
	Plusy	Łukowa	<u>468</u>	<u>50</u>	=
Lipowiec		4828	621	4	

Huta Krzeszowska	Wólka i Kusze	Lipiny	223	34	-
	Harasiuki i	Lipiny	484	68	1
	Brzozowiec	Lipiny	279	35	-
	Gozd	Lipiny	974	127	1
	Huta Krzeszowska	Lipiny	59	10	-
	Huta Plebańska	Lipiny	214	32	1
	Hucisko	Lipiny	132	15	-
	Deryłaki	Lipiny	180	24	-
	Żuk	Lipiny	207	28	-
	Maziarnia	Lipiny	67	11	-
	Ryczki	Lipiny	380	54	-
	Sieraków	Lipiny	132	9	-
	Szeligi	Krzemień	464	59	1
	Momoty	Krzemień	238	29	-
	Uście	Krzemień	<u>104</u>	<u>15</u>	-
	Kiszki		4137	609	4
Krzeszów	Bystre	Lipiny	385	54	-
	Kamionka	Lipiny	527	76	1
	Krzeszów Dolny	Lipiny	524	90	-
	Krzeszów Górny	Lipiny	434	57	-
	Kustrawa	Lipiny	249	32	-
	Łazów i Malenik	Lipiny	466	76	1
	Nowa Wieś	Lipiny	253	41	-
	Podolszynka Ordynacka	Lipiny	197	29	-
	Podolszynka Plebańska	Lipiny	305	40	1
	Podolszynka Plebańska	Lipiny	155	24	-
	Sygiełki	Lipiny	<u>225</u>	<u>34</u>	-
Jasiennik		3720	553	3	
Lipiny	Kulno	Lipiny	1060	132	-
	Lipiny Dolne	Lipiny	849	12	1
	Lipiny Górne	Lipiny	886	125	1
	Naklik i Łazy	Lipiny	359	50	2
	Jedlina	Lipiny	225	25	-
	Szyszków	Lipiny	372	56	-
	Dąbrówka	Biszczka	332	53	-
	Zagrody	Biszczka	214	41	-
	Potok	Biszczka	<u>985</u>	<u>151</u>	<u>1</u>
			5282	645	5
Biszczka	Biszczka	Biszczka	1477	245	1
	Borki	Biszczka	136	30	-
	Budziarze	Biszczka	187	32	-
	Bukowina	Biszczka	1147	231	-
	Wólka Biscka	Biszczka	194	35	-
	Wólka Koleńska	Biszczka	55	14	-
	Gozd	Biszczka	513	90	-
	Żary	Biszczka	156	35	-
	Suszka	Biszczka	<u>44</u>	<u>10</u>	-
			3909	722	1

Wola Różaniecka	Luchów Wola Różaniecka Różaniec	Luchów Łukowa Łukowa	1415	223	1
			443	61	-
			<u>1075</u>	<u>141</u>	<u>1</u>
			2933	425	2
Babice	Babice Wola Obszańska Dobrozy Zamch i Łom. Obsza Olchowiec	Łukowa Łukowa Łukowa Łukowa Łukowa Łukowa	1232	158	1
			616	71	1
			160	19	-
			1384	152	2
			727	94	1
			<u>453</u>	<u>61</u>	-
4572	555	5			
Łukowa	Borowiec i Kozaki Łukowa Osuchy Szostki Pisklaki Chmielek Szaryówka	Łukowa Łukowa Łukowa Łukowa Księżpol Księżpol Księżpol	507	62	-
			2426	272	2
			329	32	-
			89	11	-
			239	26	-
			757	101	1
			<u>52</u>	<u>6</u>	-
			4399	510	3

Okręg zamojski					
Nazwisko gmin nowo ustanowio- nych	Z jakich wsi składają się		Liczba		
	Nazwisko wsi	Do jakiej gminy dotąd należała	Dusz	Dymów	Fołwar- ków
Suchowola	Adamów	Adamów	108	17	1
	Blizów	Adamów	191	21	1
	Bondyrz	Adamów	356	58	1
	Czarnowola	Adamów	19	3	-
	Iwnia	Adamów	8	1	-
	Potoczek	Adamów	197	18	-
	Szewnia	Adamów	385	54	1
	Trzpieciny	Adamów	85	9	-
	Boża Wola	Suchowola	202	27	-
	Feliksówka	Suchowola	191	21	-
	Hutków	Suchowola	387	67	-
	Rachodoszcze	Suchowola	268	33	1
	Suchowola	Suchowola	678	115	1
Zalesie	Suchowola	<u>20</u>	<u>4</u>	<u>1</u>	
		3095	448	7	
Aleksandrów	Aleksandrów	Aleksandrów	1974	205	2
	Florianka	Aleksandrów	12	4	1
	Górecko Stare	Aleksandrów	541	70	1
	Górniki	Aleksandrów	273	43	-
	Majdan Nepryski	Aleksandrów	1101	152	3
	Pardysówka	Aleksandrów	253	40	-
	Górecko Kościelne	Aleksandrów	<u>76</u>	<u>12</u>	<u>1</u>
		4230	526	<u>8</u>	

Majdan Sopocki	Długi Kąt	Aleksandrów	195	25	-
	Grabowica	Aleksandrów	275	34	-
	Hamernia	Aleksandrów	329	45	1
	Izbica	Aleksandrów	6	2	1
	Majdan Sopocki	Aleksandrów	546	76	-
	Nowiny	Aleksandrów	233	32	-
	Oseredek	Aleksandrów	391	46	-
	Podrusów i				
	Tomaszowskie	Aleksandrów	120	16	1
	Hucisko	Aleksandrów	242	26	1
	Rybnica	Aleksandrów	5	2	1
	Siedliska	Aleksandrów	290	41	-
	Stanisławów	Aleksandrów	496	66	-
	Susiec	Ciotusza	194	28	1
	Ciotusza Nowa	Ciotusza	206	21	-
	Ciotusza Stara	Ciotusza	98	14	-
	Józefówek	Ciotusza	<u>25</u>	<u>5</u>	<u>1</u>
	Róża		3651	479	7
	Krasnobród	Hucisko	Krasnobród	158	24
Hutki		Krasnobród	210	24	1
Jacnia		Krasnobród	293	43	-
Kaczorki		Krasnobród	103	21	1
Kozia Woda		Krasnobród	8	1	-
Krasnobród		Krasnobród	47	9	1
Majdan Kasztelański		Krasnobród	141	23	-
Malewsczyzna		Krasnobród	121	18	-
Potok Senderki		Krasnobród	162	25	1
Stara Huta		Krasnobród	161	26	-
Brzeziny		Krasnobród	168	25	-
Tarnowola		Krasnobród	119	21	1
Nowa Wieś		Krasnobród	50	10	-
Maciejówka		Suchowola	10	2	1
Wólka Husiny		Suchowola	242	37	1
Podklasztor		Suchowola	193	34	1
Ruskie		Suchowola	<u>171</u>	<u>24</u>	<u>1</u>
		2348	365	9	
Lipsko	Białowola	Lipsko	345	44	1
	Kąty	Lipsko	126	22	1
	Lipsko	Lipsko	340	44	2
	Mokre	Lipsko	305	47	2
	Płoskie	Lipsko	495	57	2
	Wielącza	Lipsko	646	99	1
	Wieprzec	Lipsko	258	42	1
	Wólka Wieprzecka	Lipsko	280	37	1
	Zawada	Lipsko	375	49	1
	Zarzecze	Lipsko	59	8	-
	Żdaniec i Topornica	Lipsko	252	59	2
	Zawadka	Lipsko	<u>24</u>	<u>3</u>	<u>1</u>
		3505	511	<u>15</u>	

Zamość	Horyszów Polski	Lipsko	791	98	2
	Jarosławice	Lipsko	260	38	1
	Kalinowice	Lipsko	192	23	-
	Pniówek	Lipsko	188	26	1
	Sławęcín	Lipsko	12	3	-
	Szopinek	Lipsko	169	28	1
	Wólka Horyszowska	Lipsko	140	15	-
	Wólka Panieńska	Lipsko	85	15	1
	Stabrów	Lipsko	380	50	1
	Janowiec	Zamość	163	28	1
	Kalinowice	Zamość	64	11	1
	Hyrża	Zamość	166	25	-
	Ludwinówka	Zamość	18	2	1
	Świnki	Zamość	20	3	1
	Podtopole	Zamość	54	11	1
	Wólka Infulacka	Zamość	<u>51</u>	<u>13</u>	<u>1</u>
			2753	389	13
Ruskie Piaski	Nowa Wieś	Ruskie Piaski	61	14	-
	Ruskie Piaski	Ruskie Piaski	230	36	1
	Wólka Nieliska	Ruskie Piaski	53	7	1
	Zaleszany	Ruskie Piaski	6	1	-
	Staw	Ujazdów	118	29	-
	Ujazdów	Ujazdów	144	41	1
	Gruszka Wielka	Ujazdów	161	23	1
	Gruszka Mała	Ujazdów	142	9	1
	Staw	Ujazdów	126	23	1
	Średnie Mniejsze	Ujazdów	43	11	1
	Średnie Większe	Ujazdów	76	17	1
	Wirkowice	Wirkowice	<u>639</u>	<u>102</u>	<u>1</u>
			1699	313	9
Stary Zamość	Borowina Starozamojska	Stary Zamość	15	3	1
	Chomęciska Duże	Stary Zamość	428	60	1
	Hucisko Wielkie i Małe	Stary Zamość	335	40	-
	Krasne	Stary Zamość	461	60	-
	Majdan Sita niecki	Stary Zamość	259	38	-
	Monastyrek	Stary Zamość	209	19	1
	Sulmice	Stary Zamość	252	36	-
	Stary Zamość	Stary Zamość	274	55	2
	Wierzba	Stary Zamość	370	57	-
	Wiszenka	Stary Zamość	100	15	1
	Zabytów	Stary Zamość	192	23	-
	Homęciska Małe	Stary Zamość	55	9	1
	Dębowiec	Udrycze	403	49	1
	Udrycze	Udrycze	587	88	1
	Wisłowice	Udrycze	<u>224</u>	<u>41</u>	-
			4164	593	9

Białobrzegi	Białobrzegi	Stary Zamość	203	26	-
	Borowina Sitaniecka	Stary Zamość	10	6	1
	Bortatycze	Stary Zamość	280	36	1
	Krzak	Stary Zamość	93	18	1
	Łapiguz	Stary Zamość	5	2	1
	Nielisz Ordynacki	Stary Zamość	489	64	1
	Siedliska	Stary Zamość	663	111	-
	Sitaniec Ordynacki	Stary Zamość	494	61	1
	Wólka Sitaniecka	Stary Zamość	127	18	1
	Wólka Złojcka	Stary Zamość	192	26	-
	Wysokie	Stary Zamość	275	30	-
	Zarudzie	Stary Zamość	188	29	1
	Złojec	Stary Zamość	530	73	1
	Sitaniec Plebański	Stary Zamość	<u>234</u>	<u>32</u>	<u>1</u>
		<u>3783</u>	<u>532</u>	<u>10</u>	
Tworyczów	Sułów	Sułów	257	38	1
	Sułówek	Sułów	121	19	-
	Bodaczów	Sułów	602	83	2
	Deszkowice	Tworyczów	771	97	1
	Gaj	Tworyczów	75	12	-
	Gruszka Zaporska	Tworyczów	207	30	1
	Kitów	Tworyczów	196	24	-
	Kulików	Tworyczów	89	15	1
	Michałów i Klemen- sów	Tworyczów	346	20	2
	Mokrelipie	Tworyczów	217	32	2
	Nawóz	Tworyczów	352	48	1
	Rozłopy	Tworyczów	335	42	1
	Sasiadka	Tworyczów	238	38	-
	Tworyczów	Tworyczów	238	33	1
	Zakłodzie	Tworyczów	174	30	-
	Żrebce	Tworyczów	198	28	-
	Sułowiec	Tworyczów	<u>179</u>	<u>30</u>	<u>1</u>
			<u>4595</u>	<u>619</u>	<u>14</u>
	Radecznicza	Chłopków	Tworyczów	270	52
Czarnystok		Tworyczów	557	83	-
Dzielce		Tworyczów	61	7	-
Horajec		Tworyczów	784	136	1
Latyczyn		Tworyczów	348	64	2
Lipowiec		Tworyczów	491	75	-
Podborze		Tworyczów	81	12	-
Podlesie		Tworyczów	263	45	1
Radecznicza		Tworyczów	273	42	1
Trzęsiny		Tworyczów	78	14	-
Ujście		Tworyczów	43	9	-
Wólka Czarnostocka		Tworyczów	73	11	-
Zaburze		Tworyczów	331	57	-
Zaporze	Tworyczów	<u>247</u>	<u>42</u>	<u>-</u>	
		<u>3900</u>	<u>649</u>	<u>5</u>	

Zwierzyniec	Brody	Zwierzyniec	331	80	2
	Guciów	Zwierzyniec	160	22	-
	Kawęczyn	Zwierzyniec	520	86	-
	Kosobudy	Zwierzyniec	308	50	1
	Niedzieliska	Zwierzyniec	650	93	2
	Obocz	Zwierzyniec	252	39	1
	Rudka	Zwierzyniec	401	53	-
	Topólca	Zwierzyniec	353	52	-
	Turzyniec	Zwierzyniec	343	47	-
	Wywłoczka	Zwierzyniec	303	48	-
	Zwierzyniec	Zwierzyniec	260	31	1
	Żurawnica	Zwierzyniec	<u>354</u>	<u>61</u>	-
			4235	662	7
Tereszpól	Bukownica	Zwierzyniec	178	22	-
	Hedwiżyn	Zwierzyniec	307	32	-
	Poręby	Zwierzyniec	30	4	1
	Sochy i Szozdy	Zwierzyniec	310	42	-
	Tereszpól	Zwierzyniec	1716	238	1
	Wolaniny	Zwierzyniec	<u>88</u>	<u>11</u>	-
		2629	349	2	
Rogóźno	Kunki	Rogóźno	460	64	-
	Łasochy	Rogóźno	23	5	-
	Małki	Rogóźno	8	1	-
	Maziły	Rogóźno	331	48	-
	Paar	Rogóźno	535	73	-
	Pasieczno	Rogóźno	22	4	-
	Pasieki	Rogóźno	258	38	1
	Rogóźno	Rogóźno	586	80	1
	Szarawola	Rogóźno	609	97	-
	Sabaudia	Rogóźno	90	14	1
	Ulów	Rogóźno	250	32	1
	Wieprzowe Jezior	Rogóźno	162	22	1
	Wólka Łosiniecka	Rogóźno	324	50	1
	Zawadki	Rogóźno	102	18	-
Zamiana	Rogóźno	78	11	1	
Łosiniec	Rogóźno	<u>520</u>	<u>70</u>	-	
		4358	627	7	

Źródło: APL, KKSW, sygn. 35, s. 213-223, WNPZ do KKSW 18 (30) IX 1864; NPZ do Wójta Gminy 12 (24) XII 1864, s. 347-348.